

GESCHIEDENIS VAN HET HOOGE VEEN

8

HET DORP OP HET HOOGE VEEN,
VAN DE EERSTE HUIZEN
TOT EN MET DE UITBOUW VAN HET
DORP IN ZUIDWOLDER HOOGEVEEN
(1633-1691)

ALBERT METSELAAR
Informatiecentrum Geschiedenis
Hollandscheveld e.o.

©Albert Metselaar, Hoogeveen 2012.

Niets uit deze uitgave mag worden openbaar gemaakt of vermenigvuldigd, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

DE EERSTE WONINGEN VAN HOOGEVEEN

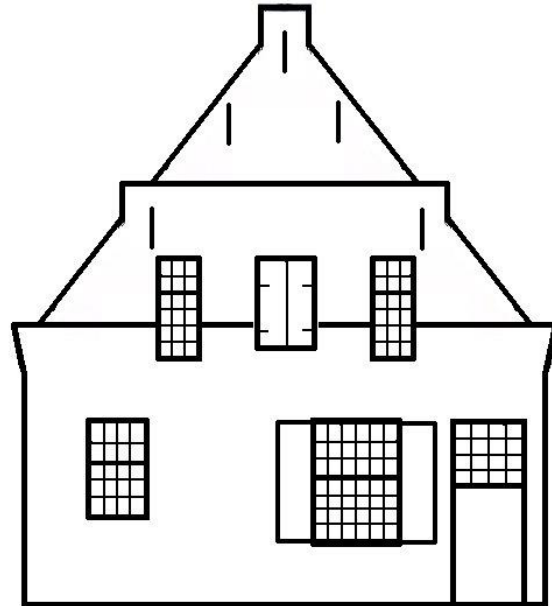
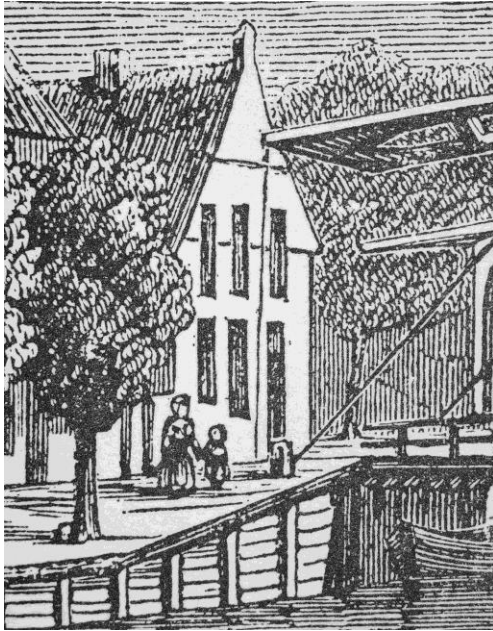
We gaan terug naar het begin van Echtens-Hoogeveen, en we komen uit in de jaren net na de stichting van de Compagnie van de 5000 Morgen. De nog ongedeelde Compagnie besloot 13 september 1632 tot het stichten van een rentmeesterswoning. We lezen in de notulen¹: *'Nodig bevonden zijnde, dat tot accommodatie van de penningmeester (= rentmeester) bij het verlaat aan (de) Zuidwolder dijk bekwaam behuizing gemaakt wordt, is geresolveerd (= besloten) tot dien einde zijn WelEd. Van Echten zal believeen een bekwaam stuk landes tot profijt van de Compagnie aan hem te handelen.'* Deze rentmeesterswoning werd gepland bij het verlaat, het schut in wat nu de Schutstraat is. De Zuidwolder dijk was de zuidkant van de huidige Schutstraat. Deze zuidkant was eigendom van de boeren van Zuidwolde, vandaar dat men sprak van Zuidwolder dijk. Deze rentmeesterswoning werd uiteindelijk niet daar, maar op de noordkant van de vaart gebouwd. Hier werd het voornemen uitgesproken om het pand te bouwen dat later wel het Tiendhuis van de familie Van Echten zou heten², en nu als het Schippershuus bekend is. Het pand op de hoek van de Schutstraat en de Hoofdstraat.

Het pand werd dus oorspronkelijk gebouwd voor de Compagnie van de 5000 Morgen, op kosten van deze Compagnie, maar niet op grond van de Compagnie. De woning stond buiten hun 5000 Morgen. Roelof van Echten moest in opdracht van de Compagnie voor die Compagnie de grond aankopen. Op 6 februari 1634 kwamen de directeurs van de Compagnie weer bij elkaar, op Huize Echten. Toegevoegd aan de stukken van deze vergadering waren enige afrekeningen. In het notulenboek vinden we ingeschreven dat er nog f 300,- onderling verrekend moest worden van *'het nieuwe huis tegenover het Kinholt'*. Dit maakt het zeker dat de gezamenlijke rentmeesterswoning in 1633 is gebouwd. Het verrekenen van gezamenlijke kosten maakt duidelijk dat het gezamenlijk eigendom was. Het Kinholt liep toentertijd door tot dicht bij de huidige Hoofdstraat. De rentmeesterswoning werd in 1756 gewoond door schulte Cornelis Steenberg en zijn familie. In een huizenregister³ uit dat jaar vinden we het pand omschreven als "bemuurd 6 1/8 vak". Het betrof een geheel stenen woning. Een bemuurd vak had een lengte van ongeveer 2,4 meter. Met 6 1/8 vak moet de rentmeesterswoning van de Compagnie van de 5000 Morgen ongeveer 14,7 meter lang zijn geweest. Het oude pand, zoals dat er nu staat, meet 15,8 meter. De oorspronkelijke woning is

in de loop der jaren zo sterk verbouwd, dat alleen nog de vorm van de topgevel herinnert aan het oorspronkelijke bouwwerk. De oorspronkelijke voorgevel zit echter nog achter de 19^e eeuwse opsmuk en tussen de toentertijd ingebrachte ramen. In de kap zit nog oud houtwerk. We kunnen dus van het huidige gebouw niet meer zeggen dat in deze vorm gebouwd is in 1633, maar wel dat er sinds dat jaar een pand heeft gestaan en dat het huidige pand nog elementen uit die tijd bevat. Reconstructie van de gevel brengt ons dicht bij het oorspronkelijke pand. We zien een 17^e eeuws gebouw, dat in deze vorm ook in Leiden gestaan zou kunnen hebben. De gelijkenis met panden in de buurt is groot.

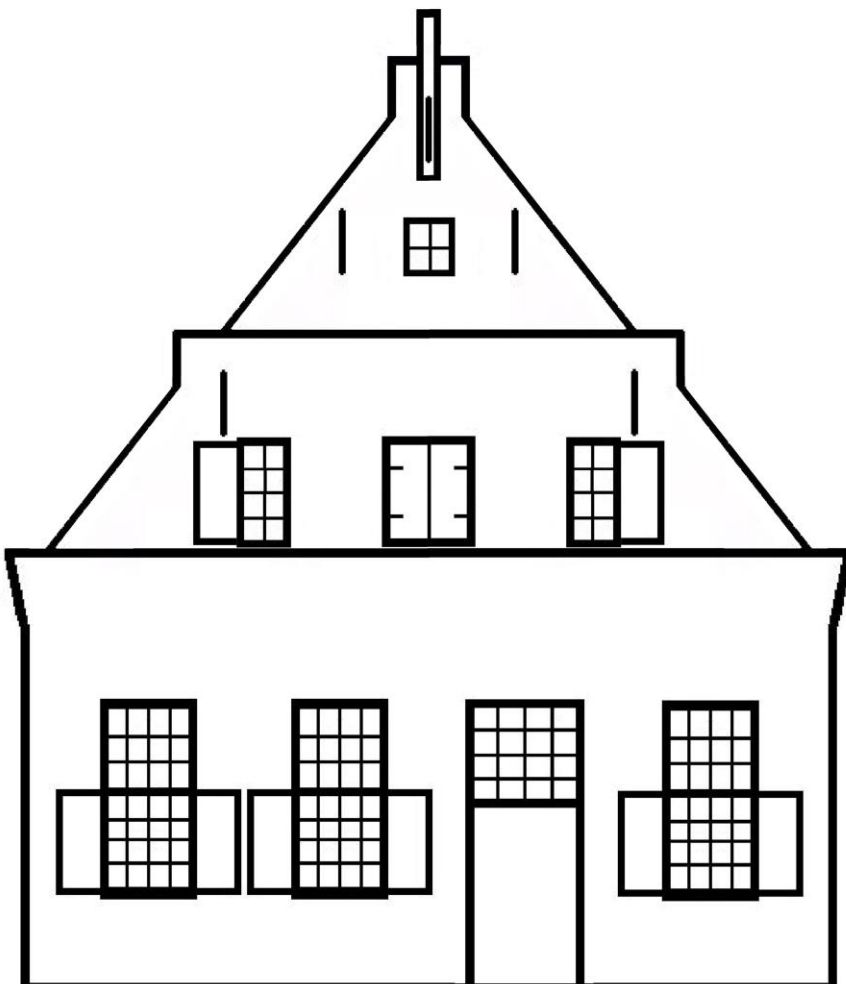
De rentmeesterswoning van de Compagnie van de 5000 Morgen, in zijn huidige vorm.

We kennen een oude afbeelding van de rentmeesterswoning, waarop de situatie uit de 19^e eeuw is weergegeven (linksboven). Op basis daarvan kwam kunstenaar Leo van Dam⁴ tot een reconstructie (rechtsboven) die jarenlang als 'de' reconstructie van de oorspronkelijke gevel naar voren werd geschoven. We kunnen er echter van uit gaan dat de tekening linksboven slechts een schets is, bedoeld om de sfeer rondom 'het Kruis' weer te geven. Details waren voor die kunstenaar niet altijd van belang. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat zijn gevel rechts anders is dan links, terwijl we symmetrie in de gevel mogen verwachten. Los daarvan is het mogelijk dat de tekening slechts een schets is van een tussenfase, die niets zegt van het oorspronkelijke pand. We gaan bij een nieuwe

reconstructie ervan uit dat de verticale gevellijnen, bedoeld om via een rij uitstaande steentjes het regelwater te geleiden, oorspronkelijk niet doorbroken was. Dat houdt in dat de bovenramen kleiner waren. Leo van Dam plaatste de deur extra naar rechts, wat de tekening linksboven niet laat zien. Wanneer we hem iets meer naar binnen plaatsen, zoals de tekening wel aangeeft, dan hebben we nog een vlak over voor een derde benedenraam. Ook de drie andere bekende gevels aan het Kruis hadden drie ramen en een deur. Een rond raampje bovenin, voor licht op de bovenste zolder, ligt voor de hand. Dat zit ook nu nog in de oude gevel.

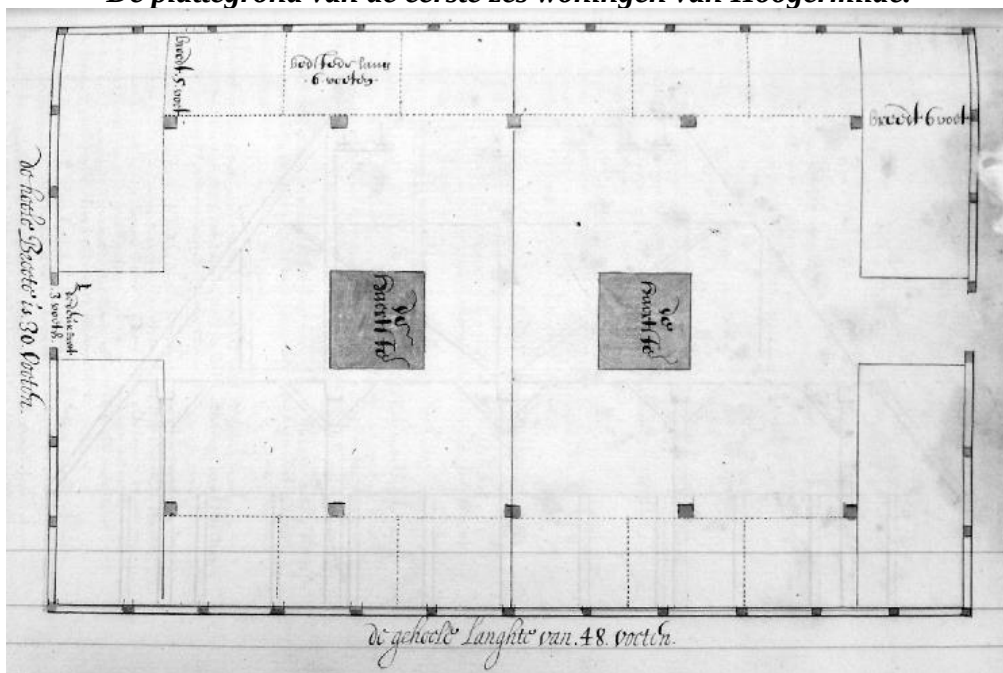
Vergelijkbare gevels vinden we bijvoorbeeld in Kuinre. Onder de stenen topversiering zit daar een zandstenen ornament en er zijn rondbogen boven ramen en deuren. Zo komen we dicht bij het pand van 1633, dat we links zien.

Al snel viel de Compagnie van de 5000 Morgen voor een groot deel uit elkaar. De Hollandse participanten scheidden zich af van de Van Echten en de Bentincks. Het scheidingscontract van 28 december 1633 werd opgenomen tussen de notulen van de Compagnie van de 5000 Morgen. We lezen daarin: *'Belangende de huizen op het veen, dat dezelve zullen volgen aan die gene op welker aanbedeelde grond de zelve staande zijn, mits vergoedende elkander het geen de een minder of meerder, als de ander daar van zou mogen toekomen, gelijk ook gedeeld zullen worden de acht pramen ten behoeve van de gemene compagnie gekocht en gedaan maken.'* Over de rentmeesterswoning werd niet gesproken. Die bleef dus nog enige tijd gezamenlijk eigendom. In een later stadium ging hij over naar Roelof van Echten.

Er stonden echter meer huizen op het Hooge Veen in 1633, zo blijkt uit dat contract. Ook die panden werden in 1633 gebouwd. Dat was namelijk het jaar dat er voor het eerst turf werd gestoken rond wat we nu kennen als de Hoofdstraat. Wat voor woningen waren dat? Er is in de stukken van de Compagnie van de 5000 Morgen niets concreets over te vinden. We kunnen echter wel iets afleiden uit de boeken van een andere beginnende veenkolonie: Smilde. In juni 1634 kregen de Echter Venen (het Lageveen, de Ossehaar en het Hooge Veen) bezoek van een delegatie van enkele participanten van de Smildegervenen. Ook daar was een Hollandse Compagnie actief. De timmerman van de woningen op de Echterse Venen zorgde op verzoek voor een tekening van de bezichtigde woningen. Helaas is die tekening niet bewaard gebleven. De Smildegervenicparticipanten bezichtigden ook een woning bij het voormalige Diemermeer, dat in 1629 was drooggelegd. Met enige verbeteringen werd het ontwerp van het Diemermeer overgenomen voor de eerste woningen in Smilde. Daar werden in 1635 zes dubbele woningen gebouwd. Het waren voor die tijd ruime woningen, 2x24=48 voet lang en 30 voet breed. Net als de eerste woningen op het Hooge Veen hadden ze geen schoorsteen, maar een vuurplaats in de woonruimte en een gat in het dak waar de rook zijn weg doorheen moest zien te vinden. Ieder woongedeelte was 30 voet = ongeveer 9 meter breed, en 24 voet = ongeveer 7,2 meter diep. In ieder woongedeelte was ruimte voor wat vee en telde men zes bedsteden van 5 voet breed ($\pm 1,5$ meter) en 6 voet lang ($\pm 1,8$ meter)⁵. De woningen werden gebouwd in Hoogersmilde.

De plattegrond van de eerste zes woningen van Hoogersmilde.

Iedere woongedeelte was geschikt voor $2 \times 6 = 12$ slapers, ieder pand voor 24 slapers, met zes panden was er onderdak voor 144 slapers, en gezien de ruime woningen was er ook op de vloeren met wat strozakken al gauw gelegenheid om de nacht door te brengen. Een woning met zoveel slaappleatsen was niet bedoeld voor het onderdak verlenen van op zichzelf wonende gezinnen, al dan niet met aanhang en personeel. Deze panden waren blijkbaar bedoeld om ook de seizoenarbeiders onderdak te verlenen. Wat valt hieruit te herleiden van de woningen op de Echtense Venen die door de Smildeger participanten werden afgewezen? Volgens scheidingscontract van 28 december 1633 waren er acht pramen. De schippers waren in dienst van de Compagnie. Als men in Smilde grote woningen bouwde, bedoeld voor grotere groepen mensen, en men daar afweek van het Hoogeveense type, ligt het voor de hand te veronderstellen dat men in de Echtense Venen vooral woningen met minder bedsteden had gebouwd, bedoeld voor gezinnen.

Nu is het probleem dat we wel weten dat er in die Echtense Venen misschien andere woningen stonden dan in Hoogersmilde, maar dat we dan nog steeds in theorie meerdere typen woningen over hebben: boerderijen van het Drentse type, arbeiderswoningen en huizen zoals de rentmeesterswoning. De laatste valt af voor de arbeiders en de schippers van de compagnieën. We weten dat er op de Ossehaar voor de arbeiders van Roelof van Echten boerderijen werden gebouwd⁶. We weten echter ook uit de loop der geschiedenis dat op het Hooge Veen toentertijd nog geen landbouw of veeteelt was. Daar stonden dus geen boerderijen of boerderijtjes in 1633. We weten echter wel dat er sprake was van twee woningen onder één dak⁷. We kennen van oudsher een type meierwoning c.q. arbeiderswoning dat goed voldoet aan dit idee. Twee onder één dak, een gedeelte voor een geit of ander kleinvee, twee bedsteden onder het laagste deel van het dak, en twee deuren met ramen in de op het pad gerichte zijkant. Ook de Hoogeveense panden hadden aanvankelijk een open vuurplaats met een rookgat, want schoorstenen kwamen pas in 1636. Los daarvan

weten we ook dat in Hoogeveen voor de seizoenarbeiders en ander los werkvolk geen meierwoningen of andere goede onderkomens ter beschikking stonden. De mensen sliepen in eenvoudige hutten, met alleen een stookplaats en verder geen meubilair. De hutten waren enkel bedoeld als slaappleats in het hoogseizoen⁸.

Een dubbele arbeiderswoning. Dergelijke panden stonden er ook in 1633, al waren dak en muren van ander materiaal dan hier is weergegeven. Men bouwde met hout, leem en riet of stro.

Al hoorden er bij acht pramen acht schippers, dit laatste woord moeten we zeer ruim opvatten. In de toenmalige situatie deed een meier alle voorkomende werkzaamheden, en daarbij hoorde dus ook het varen

met een turfpraam, als er voldoende droge turf was om af te voeren. Per slot van rekening was dit toentertijd nog een klein vaartuig, zoals later de bok, die eveneens door een arbeider gebruikt werd. Met acht pramen en acht daarbij horende werknemers van de Compagnie, samen met de in 1633 gebouwde rentmeesterswoning, en onderdak voor de in of 1633 aangestelde veenmeester, kunnen we rekenen op een minimum van 10 woningen op het Hooge Veen van eind 1633. 10 woningen zijn niet gelijk aan 10 huizen of 10 panden. Omdat sommige woningen bestonden uit dubbele kamers, aan elkaar gebouwd, hebben we het over 6 huizen, net als op Hoogersmilde dus. Het is een minimum, want we weten niet of we alle informatie wel hebben. Er kunnen ook al iets meer huizen zijn geweest, want mogelijk had men nog meer arbeiders in vaste dienst. Deze huizen stonden op de oostkant van de Eerste Wijk, de huidige Hoofdstraat, vanaf het Kruis naar het noorden. Ze stonden op de in 1631 gekochte 33 morgen grond, aangeschaft op 28 mei van dat jaar voor f 270,-⁹.

In voorgaande reconstructie werden de 10 woningen afgeleid van de beschikbare informatie over het Hooge Veen in die dagen. We kunnen dit controleren met een andere bron. In juni 1634 waren opnieuw participanten van de Smildeger venen te gast van Roelof van Echten. Ze bekeken het hele gebied van de Echte Venen¹⁰ en constateerden¹¹ voor het hele gebied (Ossehaar, Lageveen en Hoogeveen): *“Bovenin ’t veen stonden omtrent 20 huizen, zo tot arbeidslieden als tot de veenmeester en penningmeester”*. Ze kwamen dus tot de rentmeesterwoning op de hoek van de huidige Hoofdstraat en de Schutstraat. Als we de 9 woningen van de Ossehaar eraf trekken en rekening houden met mogelijk al een woning in het Lageveen blijven er voor Hoogeveen in die dagen niet meer dan 10 woningen over. De panden die we hiervoor ook al berekenden. Dat maakt dat we met zekerheid kunnen stellen dat er in 1633 en 1634 tien woningen stonden op het Hoogeveen, waarvan 8 in het Hollandsche Veld, de oostkant van de huidige Hoofdstraat.

Een dorp vormden ze nog niet, deze eenvoudige woningen. Het was een streek met 10 woningen, 6 panden, ten zuidoosten van het toenmalige grote bos, het Kinholt. Het graafseizoen liep van omstreeks 1 april tot de langste dag. Daarvoor liep men de kans dat de vorst de turf kapot deed vriezen, en als men langer bleef graven werd de turf niet droog genoeg, voordat de herfstregens toesloegen. In dat graafseizoen van 1633 moeten er bij de eerste woningen ook al plaggenhutten voor seizoenarbeiders hebben gestaan. Gezamenlijk vormden ze een soort bedrijventerrein, want buiten het veenbedrijf om was er niets wat enige inkomsten kon opleveren. Aangezien al deze panden eigendom waren van de Compagnie van de 5000 Morgen kan de stichting van deze groep bedrijfspanden niet op naam van Roelof van Echten worden gezet. Het was de Compagnie van de 5000 Morgen, een groep op gelijk niveau samenwerkende veeneigenaren, die de aanzet deed tot de vorming van een bedrijventerrein met bedrijfswoningen. Woningen die niet voldeden aan de voorwaarden om er goed te kunnen wonen. Er was geen fatsoenlijke schoorsteen in de meierwoningen, er was geen bouw- of weiland bij, er was geen boekweitenland bij, er kon geen vee worden ondergebracht, men kon er eigenlijk alleen maar goed wonen in de zomer, als er volop werk was. Er was geen bron van bestaan in de winter, er was geen leven zonder de Compagnie. Er stonden enkele woningen, bedrijfspanden van de Compagnie, meer was dat niet. En dat maakte nog geen kolonie¹².

Een woning op het Hooge Veen was tot 1636 niet meer dan een woonkeuken, los dan van wat we weten van de rentmeesterswoning. Dat is precies wat er onder de fundamenteen weg kwam van het latere pand op de hoek van de Hoofdstraat en het Haagje, toen daar in 1794 een nieuw huis werd gebouwd. Onder de woning kwamen de fundamenteen van het eerste pand weer tevoorschijn. Het pand uit de eerste helft van de 17de eeuw bleek bestaan te hebben uit een

woonkeuken en een kantoortje van geringe omvang. Tenminste, zo werd dat geïnterpreteerd. Het ging feitelijk om twee vertrekken, die daar in de grond werden teruggevonden, waarbij men een functie zocht om de toepassing in te kunnen vullen. Het moet een zeer eenvoudig pand zijn geweest, gezien de geringe omvang ervan¹³. Deze vondst kunnen we zien als een bevestiging van de veronderstelling dat de eerste dubbele woningen op het Hooge Veen bestonden uit twee aan elkaar gebouwde kamers, voor de opvang van twee gezinnen van de eerste werklieden in vaste dienst van de Compagnie, de eerste meiers.

VAN BEDRIJFSTERREIN NAAR KOLONIE

In 1636 was er een zwaar financieel conflict tussen Roelof van Echten en de Hollandse participanten. Als onderdeel daarvan kwam een delegatie van hen naar Drenthe¹⁴. We lezen hierover in de notulen van de compagnie: *"Op de 6de oktober 1636 (nieuwe tijdrekening) zijn Van der Meer en Pieter Joostens Warmont door last van de Compagnie op de Rechterdag naar Rolde vertrokken, en de 15de van dezelfde maand wedergekomen, rapportierend dat door verzuim van de advocaat Robartus de Compagnie gecondemneerd was, de laatste f 14.000, koopenningen van de venen op te brengen."* Tijdens die tocht naar Drenthe van 6 tot 15 oktober 1636 hadden Jan van der Meer en notaris Pieter Joostens Warmont ook hun veen bezocht. Dit was op het moment dat er dus al drie jaar bewoning was in het Hollandsche Veld. Dat was letterlijk Hollandsche Veld, het veld van de Hollanders. Het veld dat vrijgekomen was, toen het veen bij het Kruis en het Haagje was afgegraven, en de ondergrond was toegewezen aan de Hollandse Compagnie. De Hollanders hadden plannen met dit veld. Plannen waarmee ze een tegenzet deden tegen het kolonisatiebeleid van Roelof van Echten. Die had een kolonie gesticht op een hoek van de marke van Echten, de Ossehaar¹⁵. De Hollanders stichtten een kolonie onder Zuidwolde: op het Hooge Veen, in eigen veld.

Op 12 augustus 1636, kort voor het vertrek van Warmont en Van der Meer naar Drenthe, bepaalde de Hollandse Compagnie: *'Voorts zullen in de huizen in 't veen gemaakt worden schoorstenen, een voet onder de grond op een stijve deel, met wat onder van sparren geheid, en de stenen voeten acht voeten hoog.'* De opdracht hiervoor kon aan plaatselijke werklieden gegeven worden tijdens het bezoek van oktober 1636. Nu werkte het in het voordeel dat de woningen bestonden uit dubbele kamers. Er kon midden in de woning één schoorsteen worden opgebouwd, die op de vloer twee van elkaar af gekeerde schouwen had, en als zodanig de beide woonkeukens van warmte voorzag. Er is hier sprake van woningverbetering, in de droge zomertijd, gericht op de vuurbeheersing, ter voorkoming van brand. Mogelijk is er in de zomer van 1636 wat mis gegaan, of net goed gegaan, in het dorp op het Hooge Veen, en is er brand geweest of net voorkomen. Los daarvan past dit schoorsteenbeleid in het grotere kolonisatiebeleid van de Hollandse Compagnie. Wanneer men langdurig op het veen ging wonen en hier nu ook de winters door zou brengen, dan zou er flink gestookt moeten worden, zodat er gevaar was voor veenbrand. Het gevolg was dat van bovenaf door de Hollandse Compagnie gereguleerd werd dat er goede stenen schoorstenen moesten komen, voldoende hoog en stevig, met een fundering op geheide sparren.

Er was woningverbetering nodig geweest, maar er was meer nodig om de vaste bewoners van de veengebieden goed te kunnen huisvesten. De mensen waren namelijk voor het levensonderhoud nog volledig afhankelijk van de inkomsten die ze kregen als werknemers van de Hollandse Compagnie. In de zomer had men voldoende arbeid, inkomsten en voeding. Maar die voeding moest gekocht worden, want dit bedrijfsterrein deed niets aan de eigen voedselvoorziening. Er was een mogelijkheid gevonden om de mensen in het najaar en het

vroege voorjaar, als er nog geen turf werd gegraven, voor zichzelf aan het werk te zetten, op dusdanige wijze dat de Hollandse Compagnie er baat bij had, en ze zelf goede en goedkope voedingsmiddelen konden produceren. Daarbij zou de bevolking een steeds zelfstandiger positie kunnen krijgen. De relatief waardeloze en goedkope ondergrond interessant worden voor nieuwe bewoners en in waarde stijgen. Een bedrijfsterrein met van de compagnie afhankelijke werknemers zou een zelfstandige kolonie kunnen worden. Daarmee werd het bezoek van oktober 1636 een hoofdmoment uit de geschiedenis van het Hoogeveen. Met een vooropgezet plan werd de basis gelegd voor de veenkolonie die we later zouden leren kennen uit de 17^e en 18^e eeuwse boekhoudingen. Een plan en een moment dat we kunnen omschrijven als het stichten van een plaats, het stichten van de veenkolonie¹⁶.

De beide Hollandse heren hadden veel te regelen op hun tocht van oktober 1636: *"Voorts is tussen de voornoemde meiers en voornoemde gecommiteerden (Johan Van der Meer en Pieter Joostens Warmont) besproken geweest, dat zij (de meiers) in dikte of in de breedte, uit de venen en velden die daar door de penningmeester aangewezen zouden worden, voor zichzelf zo veel turf zouden graven, en met zoveel ploegen als zij lieden dit aangeven zouden; dat zij lieden aan de Compagnie van de drie zwarte turven een, en van de vier grauwe ook een zouden geven, blijven de resterende twee en drie respectievelijke gedeelten aan de voornoemde meiers om deze te verkopen."* De meiers van de Hollandse Compagnie waren vanaf dat moment dus niet alleen arbeiders in loondienst meer, maar werden tevens kleine ondernemers, kleine verveners. Ze mochten zoveel turf graven als ze dat wilden, ook met zoveel ploegen als ze wilden. Ze hadden dus ook de vrijheid om zelf arbeiders aan te nemen, en voor henzelf aan het werk te zetten. Dit is een complete breuk met het beleid van Roelof van Echten, die zelf alle lijnen in zijn veenderij vast wilde houden. Hij kwam bijvoorbeeld niet met Jan van Buyren en consorten tot samenwerking in het Lageveen, ondanks dat die Jan van Buyren het voorbereidende werk daar al had gedaan, maar speelde het zo dat Jan van Buyren en consorten helemaal buiten spel werden gezet. De Hollanders wilden juist wel kleine ondernemers creëren.

Het nieuwe beleid hield tevens in dat er steeds meer onderscheid kwam tussen de verschillende 'soorten' werknemers op het Hooge Veen. Helemaal onder aan de rangorde in de samenleving stonden de seizoenarbeiders, degenen die enkel en alleen in het veen waren als er turf werd gegraven. Ze sliepen in snel opgetrokken hutten, keten, die niet verward mogen worden met gewone woningen¹⁷. Daarboven stonden de meiers, woonachtig in panden van de Hollandse Compagnie, en gerechtigd om zelf turf te laten graven en landbouw te plegen. Deze meiers konden werkzaam zijn als veenarbeider, waarbij we ze moeten zien als ploegbaas bij de seizoenarbeiders, en als schippers, op de pramen van de compagnie. Boven hen stonden de veenmeesters en uiteindelijk de rentmeester, de vertegenwoordigers van de Hollandse Compagnie ter plaatse. Van middenstanders is in deze periode nog geen sprake.

De Hollandse Compagnie zou door de meiers voor het aan hen toegewezen veen betaald worden uit de opbrengst. Een derde van de opbrengst van de zwarte turf zouden ze afdragen aan de Compagnie, evenals een kwart van de grauwe turf. Om te voorkomen dat de meiers teveel zouden verdienen, en de Compagnie te weinig, was er nog wel een grens ingebouwd. Als de turf extra veel waard zou worden, *'te weten de zwarte turf als vijftien en de grauwe negen rijders 't last, daarvan zouden zij de Compagnie gehouden zijn de helft te geven, blijvende de overgeschoten wederhelft aan voornoemde meiers.'* Een rijder was een muntstuk, een gouden munt van 30 stuivers. Als een last zwarte turf vijftien Rijders waard zou zijn, of een last met grauwe turf negen Rijders, dan zou men de helft van de opbrengst mogen houden, en de andere helft aan de Compagnie moeten doen.

Uit deze tekst van oktober 1636 weten we ook waar de meiers woonden, en dat ze voor het eerst aan 'gewone' landbouw zouden doen, op de vrijgekomen ondergrond. Deze mochten ze ontginnen, ontdoen van de laatste turfrestanten, en inzaaien met rogge of haver. Er zou dus voor het eerst aan akkerbouw op de ondergrond onder het veen worden gedaan. De meiers kregen toestemming om het *"...turfgegraven land, achter de huizen gelegen, aan meiers achter elks huis te doen prepareren, te weten dat zij op 't scheid, tussen de Heer van Echten en de Compagnie, alsmede achter de erven van de huizen zouden schieten, een sloot van tien voeten wijd, en op de diepte van de wijken, de aarde en zand daar uit komende over 't land te verslechten, nog dat zij alle kluiten van turf zouden opzoeken, verzamelen en in een kuil delven, of anderszins wegbrengen. Idem dat zij elk hun gedeelte met een gruppel tot akkers zouden afdelen, en deze akkers bedden gewijs aflopende zouden leggen. Nog dat zij de aarde, mest en vuilnis op de kant voor de huizen liggend, zouden overbrengen, de oneffenheid op 't land slechten, en voorts hun in 't prepareren en toemaken zouden gedragen naar de wil van de penningmeester, waarvoor zij zouden genieten de rogge of haver, die het eerste jaar daar op zijnde, daarop kome te wassen."* De eerste oogst was dus helemaal voor de meiers.

Jan van der Meer en Pieter Joostens Warmont hadden tevens de aanzet gegeven tot boekweitteelt op het veen. We lezen in de genoemde notulen van oktober 1836: *"Voorts dat zij op het veen geweest waren, en aldaar aan de meiers die op de Compagnies venen wonen uitgegeven hadden al het boekweitenland gelegen tussen de Sloot van Alberts Holtien en de weg, beginnend van de berg, tot aan Alberts Holtien toe, om te beboekweiten zo lang het daartoe bekwaam zal wezen, voor de derde garve, te weten twee voor de aannemers en één voor de Compagnie. Verder zullen de aannemers bij het voornoemde land, dat geprepareerd is, nog nemen half zoveel ongeprepareerd doch begreppeld veen, dat zij voorts prepareren, en mede tot boekweitenland bekwaam zullen maken, het welk zij het eerste jaar voor niets, het tweede jaar voor de vierde garve, en het derde en de volgende jaren zo lang het mede tot boekweitenland bekwaam zal wezen, voor de derde garve aan de Compagnie te geven als voren hebben zullen. De aannemers zullen de voornoemde landen met de eerstgenoemde landen voor hun eigen kosten tot hetgeen genoemd is moeten prepareren, bezaaien, en gereed maken, zonder daarvan enige kosten de Compagnie in rekening te brengen."* Met deze boekweit werd ook de imkerij op gang gebracht, want zonder bijenhouderij geen boekweitooft¹⁸. Uit het vervolg zullen we zien dat op het ontgonnen land ook koeien liepen.

In het voorgaande hebben we gezien dat in 1636 de woningen op het Echtens-Hoogeveen werden verbeterd, dat de bewoners toestemming kregen om het vrijgekomen land te cultiveren en gereed te maken voor de landbouw, en dat de venen voor het eerst ingezaaid mochten worden met boekweit. De mensen kregen tevens toestemming om zelf te vervenen. Meiers kregen daarmee een vorm van zelfstandigheid. We weten hierdoor dat Echtens-Hoogeveen niet alleen meer onderdak bood aan seizoenarbeiders en andere arbeiders in tijdelijke dienst. We weten hierdoor ook dat de woningen die er waren meer waren dan woningen voor enkele vooraanstaande personeelsleden van de Hollandse Compagnie, die alleen leefden van hun werk voor de Compagnie. De gegevens uit 1636 maken ons duidelijk dat er vanaf dat jaar op het Echtens-Hoogeveen sprake was van echte kolonisatie, mensen die zich er permanent vestigden. We zien dat het hier specifiek ging om meiers van de Hollandse Compagnie, op het gebied van deze Compagnie, die hier nieuwe kansen kregen.

Anders gezegd: een serie bedrijfsgebouwen voor personeelsleden, amper geschikt om in te overwinteren, veranderde in een 'gewoon' dorp, een veenkolonie wel te verstaan, maar wel een dorp voor mensen die er een bestaan op wilden bouwen, dat breder was dan alleen de arbeid voor de baas. Anderen zouden op dezelfde voorwaarden aan het werk kunnen, grond

cultiveren, boekweit verbouwen, zelf turfsteken, en zo een nieuw bestaan opbouwen. In de 17de eeuwse definitie van het stichten van een plaats is sprake van een bewust gewilde en geplande handeling of serie handelingen, gericht op het tot stand brengen van een volksplanting, met plannen hoe die eruit zou moeten zien. Dat moment zagen we passeren in de notulen van oktober 1636. Voor oktober 1636 vinden we wel aanwijzingen dat er *verwacht* werd dat er een veenkolonie zou ontstaan, maar van die kolonie zelf was nog geen sprake. Na oktober 1636 is die kolonie een feit. De Hollandse Compagnie, vertegenwoordigd door Johan van der Meer en Pieter Joostens Warmont, gaf in 1636 op eigen terrein de stoot tot de stichting van het dorp, de veenkolonie, waaruit de huidige plaats Hoogeveen is gegroeid.

DE RENTMEESTERSWONINGEN VAN DE HOLLANDSE COMPAGNIE

In het contract van 28 december 1633 waarin de Compagnie van de 5000 Morgen de bezittingen scheidde, lezen we over “*de huizen op het veen, dat dezelve zullen volgen aan die gene op welker aanbedeelde grond de zelve staande zijn*”. Omdat de meest voor de hand liggende bouwplaatsen voor woningen op de hoeken bij het Kruis gevonden werden, gaan we er van uit dat in 1633 ook het pand werd gebouwd, dat de voorloper werd van de rentmeesterswoning van de Hollandse Compagnie. Het pand en zijn voorloper stonden op de hoek van de huidige Hoofdstraat en het Haagje. Toen de rentmeesterswoning in 1794 werd afgebroken, kwamen de fundamenten tevoorschijn van een eenvoudige woning, bestaande uit twee kamers¹⁹. Binnen de muren van de rentmeesterswoning stonden de fundamente van de oudere woning afgetekend in de oostelijke delen van de stenen rentmeesterswoning. De oorspronkelijke meierwoning heeft dus eigenlijk aan het begin van het Haagje gestaan, met de voorgevel op het zuiden gericht. De veel grotere rentmeesterswoning werd naar het westen toe uitgebouwd, zodat deze dicht op de Eerste Wijk stond, en dus de hele hoek van de Eerste Wijk en het Haagje vulde.

Vanaf februari 1635 kennen we alle notulen van de vergaderingen van de Hollandse Compagnie. Daarin wordt nooit gesproken over de bouw van een groot stenen pand, een gezamenlijke rentmeesterswoning. Omdat de rentmeester al in mei 1634 in dienst was²⁰, en de bouw van een dergelijk pand zo’n grote investering vraagt dat het niet buiten een vergadering om kan zijn gegaan, kunnen we ervan uit gaan dat het besluit om de woning te bouwen in 1634 werd genomen en daarom niet in het notulenboek terug is te vinden. Waarschijnlijk werd de eerste woning die er stond afgebroken en noordelijker langs de Eerste Wijk weer opgebouwd. Het pand was hooguit twee jaar oud, en kon zo nog weer jaren mee. Dergelijke panden waren verplaatsbaar doordat het houten skelet in zijn totaliteit verplaatst kon worden, of uit elkaar genomen kon worden, om elders weer te herrijzen.

We kennen de stenen rentmeesterswoning van een tekening van de Hoogeveense schilder/schrijver Albert Steenbergen²¹. Omdat hij waarheid en fantasie in zijn werk nogal eens door elkaar haalde, kan niet als vanzelfsprekend aangenomen worden dat de tekening ook echt het oude pand weergeeft. Gelet op de gegevens die in de notulen van de Hollandse Compagnie te herkennen zijn, is het echter zeer goed mogelijk dat zijn tekening een waarheidsgetrouw beeld geeft. Hij heeft het pand zelf niet gekend, en zijn vader was te jong om het pand bewust meegemaakt te hebben, toen het afgebroken werd. Albert Steenbergen moet dan ook getekend hebben op basis van informatie van derden. Volgens de tekening zaten er muurankers in de gevel met daarop het jaartal 1653. Er is in de notulen van de Hollandse Compagnie niets bekend over het bouwen van een pand in Hoogeveen in 1653, noch is er sprake van een grote verbouwing.

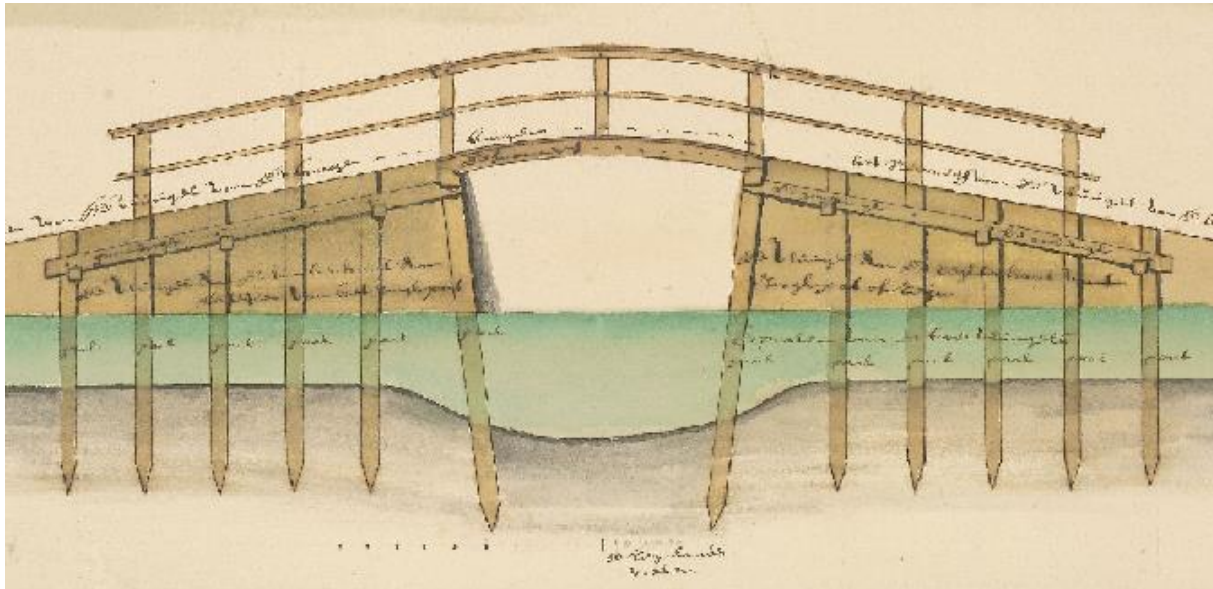
Deze rentmeesterswoning werd afgebroken in 1794. Hij werd vervangen door een ander, groter pand, dat op zijn beurt in 1905 werd afgebroken. In de Hooogeveensche Courant werd bij de afbraak in 1905 nog even stil gestaan bij het oude pand, dat volgens een commentaar uit 1654 zou stammen²². Ook in 1654 vinden we geen aanwijzingen van de bouw van een nieuw pand op het Hooge Veen. Het jaartal 1654 zal een vergissing zijn, gemaakt door mensen die de tekening van Albert Steenbergen onder ogen hebben gehad. Omdat de tekening gebaseerd moest worden op herinneringen, is het waarschijnlijk dat cijfers in die herinneringen zijn omgewisseld. De in 1634 aangestelde rentmeester van de Hollandse Compagnie moest een woning hebben, die niet onder deed voor de woning van de rentmeester van de Compagnie van de 5000 Morgen. Alle gegevens in ogenschouw nemend zal de rentmeesterswoning dan ook gebouwd zijn in 1635, als uitvloeisel van een besluit uit 1634. In dat geval was voor de hand liggend om '1635' op de gevel te zetten. Wat betreft de indeling van de voorgevel vertoont het pand overeenkomsten met de andere oude panden aan het Kruis: het zogenaamde Schippershuus, het Huis met de Duivengaten en de oude apotheek met de gevelsteen uit 1703.

De rentmeesterswoning van de Hollandse Compagnie was het 'gemene huis', het gezamenlijke bezit van de Hollandsche participanten, dat dienst deed als kantoor en ambtswoning van de eigen rentmeester. Op 3 april 1639 hebben de Hollandse participanten hun rentmeester opgedragen om het verbod in stand te houden dat Roelof van Echten niet meer gebruik mocht maken van de Hollandse brug, die voor deze woning over de Eerste Wijk lag. Het verbod zelf was dus al ouder. We lezen in hun notulen dat ze verboden *'dat de heer van Echten met de zijnen zal mogen met wagen en paarden rijden over de brug, gelegen voor (rentmeester) Jan Lyken huisinge en zo voorts naar de zijne.'* Uit deze aantekeningen kunnen we opmaken dat de rentmeesterswoning in 1639 al als zodanig in gebruik was. Dit is tevens de oudste feitelijke vermelding van dit huis. De voorgaande gegevens, wat betreft het stichtingsjaar 1633, als meierwoning, en de herbouw als stenen rentmeesterswoning, hebben we moeten afleiden uit andere gegevens. Als rentmeester had Jan Lycken in deze woning mooi zicht op de vaart van de Hollanders, en de vele pramen met turf welke daardoor afvoeren naar de turfmarkt in Zwartsluis. Hij kon zo vanuit zijn huis controle houden op het gebied van de Hollanders. En op de Hollandse Brug.

Wat weten we concreet van het tweede pand? Cornelis Leenders werd 21 december 1643 aangesteld als nieuwe penningmeester, c.q. rentmeester, met ingang van 1 januari 1644. Cornelis Leenders ontving voor zijn werk *'een somma van vier honderd vijftig gulden, vrije huishuur in het gemene huis, vrije brand voor hem en voor zijn huishouding, de opbrengst van de tuin, dezelve daarvoor onderhoudende'*. Bij de woning hoorde toentertijd dus ook al een tuin. De grond achter de huizenrij was al enigszins ontgonnen, genoeg om er een moestuin aan te leggen. Daarachter lag een stuk weiland, zo lezen we in de notulen, waarop meiers tegen betaling een koetje konden weiden. Weide en moestuin hadden water nodig, maar niet teveel. Toen 1 maart 1644 een vier man sterke delegatie van Hollandse participanten zich voorbereidde op een bezoek aan het veen, om duidelijkheid te scheppen in de dan heersende bestuurlijke chaos op het Hooge Veen, was één van de opdrachten die men meekreeg *'het leggen van een boom, omtrent ons gemene huis, ten einde men niet teveel water en verspille.'*

Het is een raadselachtige zin, en we zouden misschien nooit zekerheid over de inhoud hebben gekregen gekend, als er in het Haagje geen bijzondere vondst gedaan was: een boomstam, over de volle lengte doorboord, en als zodanig geschikt om als duiker het water van een sloot of een wijk naar het Hollandscheveldse Opgaande (Haagje) door te laten. De boomstam bevindt zich momenteel in de collectie van het Museum de 5000 Morgen. Waarschijnlijk lag

er tot maart 1644 een vonder over een wijk, in de zandweg op de noordkant van het Haagje, achter de woning van de rentmeester. Al het regenwater kon vrij wegllopen. In maart 1644 werd de sloot afgedempt, en werd op een bepaalde hoogte een doorboorde boomstam onder het zandpad gelegd. Dat was op zodanige hoogte, dat er altijd water in de wijk bleef staan, en deze bij een hogere waterstand dit water loosde in het opgaande. Wanneer door het openen van de verlaten, voor het afvaren van een vloot turfpramen, het waterpeil in het Haagje zakte, zakte het water achter de dam niet mee. Daar bleef het op het niveau van de boomstam. Door dit systeem was de grond van de tuin bij de rentmeesterswoning minder droog, en leverde de moestuin meer voedsel op. De notitie in het notulenboek wordt duidelijk door de archeologische vondst, en de vondst door het notulenboek.

Een brug²³ uit omstreeks 1650, in een jaagpad bij de Rijn te Leiden. De door dezelfde Leidenaren gebouwde boogbrug over de Eerste Wijk, nu de Hoofdstraat, zal er ook zo uit hebben gezien. De tekening is een bouwtekening en laat dus ook zien wat gewoonlijk onder de grond zat.

Het houden van duiven, voor de eieren en voor het vlees, hoorde nogal eens bij de zogenaamde ‘heerlijke rechten’, de rechten van een adellijk heer. Het houden van duiven was in Drenthe het recht van de grondbezitter die zes mudden of meer bouwland met graan had ingezaaid, oftewel 16320 m². Omdat op het Hogeveen aanvankelijk geen grond werd verkocht aan de bevolking, maar de bevolking alleen grond in erfpacht kon krijgen, waren het uitsluitend de hoofdparticipanten die voldoende grond in gebruik hadden om duiven te kunnen houden. Mits ze natuurlijk ook nog delen van die grond inzaaiden met voldoende graan. De participanten van de Hollandse Compagnie lieten het recht van het houden van duiven beheren door hun rentmeester, zoals deze alles beheerde wat ze op het Hoge Veen bezaten. Daarmee had de rentmeester een voor die dagen luxe aanvulling op zijn salaris en voedsel, want duiveneieren en –vlees aten er maar weinig. Hij kon zijn gasten een feestmaal voorzetten, als de Hollanders afreisden naar hun venen. De Hollandse participanten die een rol hadden als makelaars hadden ook bij het ‘Nader Accoord’ het jachtrecht gekregen²⁴. Pieter Joostens Warmont nam de venen over van makelaar Christoffel van Neijenhove en zou hier dus ook mogen jagen. Dit recht van jagen, vliegen (met valken) en vissen viel volgens de Van Echtens wel onder de zogenaamde Heerlijke rechten, de rechten van de Heer van Echten binnen zijn heerlijkheid. Dit was een eigen interpretatie van de rechten van hun Heerlijkheid,

want feitelijk hebben de Van Echtens die jachtrechten nooit toebedeeld gekregen²⁵. Van jagen door de Hollanders is niets bekend. De duiven lieten wel van zich horen.

Achter de rentmeesterswoning van de Hollandse Compagnie (hoek Haagje-Hoofdstraat) stond een schuur. In deze schuur werden duiven gehuisvest. 11 maart 1645 heeft de Compagnie besloten *'Cornelis Leenders aan te zeggen dat hij de sleutel van de schuur afgeeft, die hij vanwege Jan Lijcklaas heeft, en ingeval van weigering het slot doen afslaan en een ander aan hangen, zonder te gedogen dat iemand van zijnentwege daar enige duiven komt halen.'* De Hollandse Compagnie had in 1643 rentmeester Jan Lijcklaas afgezet en Cornelis Leenders in diens plaats benoemd. De duiven werden – afgaande op het citaat – al gehouden voor 1643, voor het afzetten van Jan Lijcklaas. Cornelis Leenders kreeg van Jan Lijcklaas de sleutel van de schuur, en kon dus als enige de eieren van de duiven rapen, of duiven voor de slacht wegnemen. In 1645 werd het contract met rentmeester Cornelis Leenders niet op de oude voorwaarden verlengd. Gevolg was, dat hij geen gebruik meer mocht maken van de duiveneieren en het –vlees. De hoofdparticipanten moesten de sleutel zien te krijgen, en anders een nieuw slot op de schuur zetten, want vrijwillig stond Cornelis Leenders hem misschien niet af. Het was blijkbaar voor Cornelis Leenders moeilijk te verkroppen dat hij het gebruik van de duiven, als deel van zijn salaris in natura, in 1645 af moest staan.

Toen de hoofdparticipanten Cornelis Willems Dedel en Pieter Joosten Warmont uit Leiden in mei 1648 naar de venen vertrokken, was een deel van hun opdracht *'te letten op de stand van het gemene huis en te zien, dat het naar behoren mocht worden gerepareerd, en voorzien op dat het van verder verval mochte worden beprijsd.'* De reparatie liet nog even op zich wachten. In de notulen van 7 april 1649 lezen we dat voor hout en reparatie van het huis, en anderszins voor het onderhoud van de Hoogeveensche Vaart en de verlaten in totaal een bedrag van f 1200,- benodigd zou zijn. Er werd meer vertimmerd dan verwacht, want men noteerde in november 1649 in het notulenboek dat *'tot voldoening van de timmerage boven de 1200 gulden'* nodig was geweest. Het totaalbedrag was nu gehouden op f 2200,-. Ook de brug voor de rentmeesterswoning, over de huidige Hoofdstraat, was beschadigd. Op 1 juni 1649 *'is geresolveerd de wagenbrug liggend voor de rentmeestershuis naar de beste oirbaar te laten repareren.'*

De naaste omgeving van de rentmeesterswoning werd in 1649 opgefleurd met het aanplanten van bomen. Notulen 23 september 1649: *'en terwijl tot beurdinge van het huis nodig geacht wordt enige plantagie te doen, is geresolveerd nevens de tuin, en ter lengte van dien in het rauwe land aldaar door mr. Jacobus aangenomen, aldaar te doen stellen een behoorlijke plantagie van elsenbomen van zes voeten, zoveel ruimte als het verdragen mag. Wijders voor het huis te beplanten met een behoorlijke plantagie van abelen.'* Tevens werd besloten *'De sloot achter de huizen te doen opschieten, en het geen daar uit zal komen, ten oirbaar over het land te brengen.'* Met het opschieten bedoelde men uitdiepen, opschonen. De bagger werd over het bouwland gebracht, omdat dit als vruchtbaar gold. Met 'voor het huis' bedoelde men voor de zuidgevel, omdat de zuidgevel als voorzijde gold.

De rentmeesterswoning kende een verdieping, in de vorm van een grote zolder, die bewoonbaar gemaakt kon worden. Op 20 december 1650 werd namelijk door de Hollanders besloten *'op de zolder te doen maken twee vuren bedsteden, door de timmerman Bogaert.'* Dit werd op 12 juni 1651, nadat er een delegatie van de Hollandse heren naar het veen was geweest (en men zelf de situatie in ogenschouw genomen zal hebben) veranderd in: *'Mr. Jacobus is toegestaan boven twee bedsteden te maken, die ene van dien komende in een kamertje aldaar af te schieten.'* Het ging hier om meester-timmerman Willem Cornelis

Bogaert. Hij werkte zowel voor de Algemene Compagnie van de 5000 Morgen²⁶ als voor de Hollandse Compagnie. Mr. Jacobus (van Overschie) was de toenmalige rentmeester. De schuur achter de rentmeesterswoning, waarin men duiven hield, was niet zo best. Men besloot 12 juni 1651 tevens *“dat de schuur bij mr. Jacobus Overschie behoorlijk gerepareerd zal worden”*.

Overigens zijn de notulen van de 12^e juni 1651 ook het overtuigende bewijsmateriaal dat de stenen rentmeesterswoning er toentertijd al stond, en dat de rentmeester in die jaren niet was ondergebracht in de eenvoudige meierswoning, waarvan de fundamenteën bij de afbraak van het rentmeestershuis werden gevonden. Een grote zolder, geschikt om een kamertje ‘af te schieten’ en twee bedsteden te maken, zo’n zolder hadden de eenvoudige meierwoningen van het Hooge Veen niet! Rentmeester Jacobus van Overschie kreeg er in 1652 een flink stuk land bij. We lezen in de notulen van 12 februari 1652: *‘En is voortaan mr. Jacob verhuurd en uitgegeven om wel toe te maken de cultiveren en de beweiden, het weideland op het Eerste Blok achter de huizen, en al het land op het Tweede Blok, voor de tijd van zeven jaar, ingaande de 22ste februari 1652, volgens de akte daarvan wederzijdig gemaakt, en is tot beter bebouwing en uithouden van koebeesten geresolveerd aan de veenzijde van de schuur doorgaans uitlaten te maken, tot een koestal.’* Het laatste voor algemene kosten van de participanten van de Hollandse Compagnie. De schuur, waarin de duiven werden gehouden, was dus zo groot, dat er ook een koestal in gemaakt kon worden. Op de oostkant van de schuur werden deuren gemaakt, om de koeien in en uit te laten.

Op 11 juli 1652 was er sprake van *‘de kelder, en de koestal te repareren.’* De kelder moet onder de rentmeesterswoning hebben gezeten. De rentmeesterswoning was in 1657 toe aan enig onderhoud. We lezen in de notulen van 24 september 1657: *‘Is voorts geresolveerd dat de rentmeester het dak van het gemene huis zal laten strijken en ook de binnenmuren zal laten dichtmaken’*. In 1666 werd nog genotuleerd²⁷: *“Rakende de reparatie van de rentmeesterschuur, daarvan is niet finalijk geresolveerd, dan alleen dat de rentmeester voorraad van steen zoude bezorgen, om daar over de tijd en ordre van de voorschreven reparatie te resolveren.”* Er was nog niet definitief besloten wat er met de reparatie aan de schuur zou moeten gebeuren, maar de rentmeester moest in afwachting van een besluit al vast wel zorgen voor een voorraad stenen. We mogen hieruit concluderen dat er sprake was van een stenen schuur. In de praktijk zal dit het meest oostelijke deel van het pand zijn geweest, dat in gebruik was als schuur en koestal.

In deze rentmeesterswoning werd bij tijd en wijle hoog bezoek ontvangen. De afgevaardigden van de Hollandse Compagnie kwamen er, als ze de verre reis van Leiden naar het Hooge Veen maakten, om de boeken van de rentmeester te controleren en beslissingen namen in alle mogelijke lopende zaken. De extra bedsteden op zolder zullen hun nachtelijke rustplaats zijn geweest. Tijdens die bezoeken zullen ook de duiven in aantal zijn verminderd. Het was de enige gelegenheid waarop de participanten zelf konden genieten van hun vlees. De heren uit Holland ontvingen er ook hun gasten. Op de bijeenkomst van de Hollandse participanten van 3 juli 1653 te Leiden spraken de heren onderling af dat ze tijdens ieder bezoek aan het veen eenmaal, als ze het zelf nodig achtten *“de Heer van Echten of enige van de andere participanten met hun gezelschap op ’t veen ter maaltijd zullen mogen nodigen en trakteren ten laste van de Hollandse participanten. Des heeft onze rentmeester aangenomen zodanige maaltijd aan te richten, in zulker voegen als tot nog toe gewoon is, mits voor ieder persoon aldaar aan tafel zittende zullende genieten een halve rijksdaalder en van ieder van hun dienaars en gevolg tien stuivers buiten de wijn.”* Uit het *‘als tot nog toe gewoon is’* kunnen we opmaken dat dergelijke maaltijden ook voor 1653 gebruikelijk waren.

*De rentmeesterswoning van de Hollandse Compagnie,
volgens een tekening van Albert Steenbergen.*

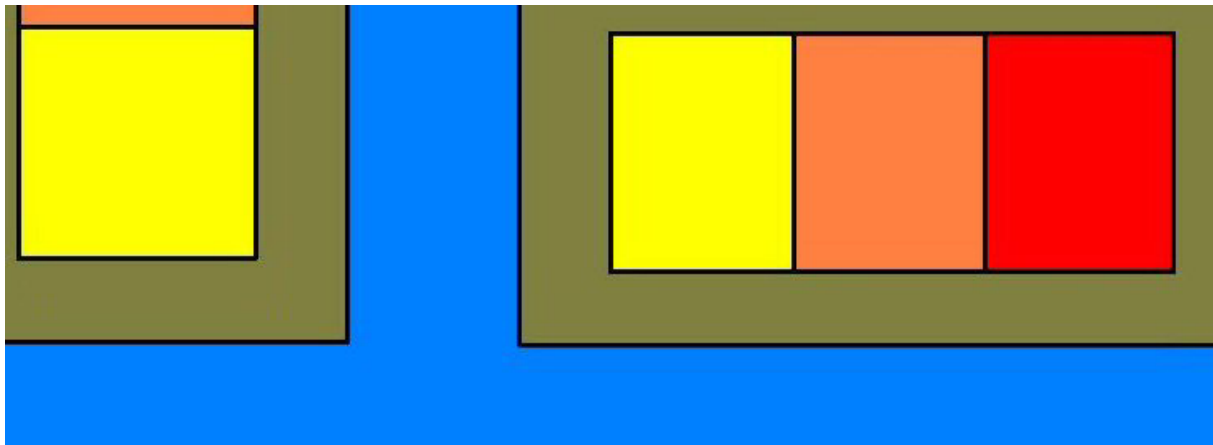
Als we al het voorgaande op een rijtje zetten, dan krijgen we het volgende beeld van het ‘gemene huis’, de rentmeesterswoning van de Hollandse Compagnie op de hoek van het Haagje en de huidige Hoofdstraat: Het ging om een woning met een stenen schuur erbij, waarbij we de gevolgtrekking kunnen maken dat het pand zelf ook opgetrokken geweest zal zijn uit steen. De schuur diende als duivenhok en als koestal. In het pand zat een kelder. Het pand kende een grote zolder, groot genoeg voor twee extra bedsteden, en om een apart kamertje te timmeren. Het huis had een dergelijk voornaam voorkomen, dat het pand kon dienen om feestmaaltijden in gepaste sfeer aan te richten voor de andere hoge heren van de Compagnie van de 5000 Morgen, inclusief de Heer van Echten. Het pand was in 1648 al zoveel jaar oud, dat er groot onderhoud nodig was. In 1657 was het dak al niet meer dicht, en moesten zowel de pannen als de binnenmuren opnieuw gestreken worden. Dit alles pleit er voor dat we hier te maken hebben met het pand, zoals we dat vinden op de tekening van Albert Steenbergen, met een ouderdom die teruggaat op de aanstelling van de eerste rentmeester.

Een beschrijving van de rentmeesterswoning vinden we in de grondbeschattingsregisters van 1756. Men sprak toen van een pand dat bestond uit 3 gebinten van 18 voet, met een bemuurd gedeelte van $5 \frac{3}{16}^e$ vak. Er hoorde een schuur bij van 6 gebinten van 20 voet²⁸. Met gebinten van 18 voet (ongeveer $18 \times 29,45 \text{ cm} = 5,3 \text{ meter}$) als achterste gedeelte van een stenen pand mogen we verwachten dat het stenen voorhuis ook ongeveer 5,3 meter breed was. Deze breedte komt ongeveer overeen met de breedte van de woning op de tekening van Albert Steenbergen. Een vak, de ruimte tussen twee gebinten, was gemiddeld 2,4 meter lang. Het stenen voorhuis had een lengte van $5 \frac{3}{16}^e$ vak, ongeveer 12,45 meter. Daarachter stond dus nog het gedeelte met houten of lemen wanden, van 3 gebinten van 18 voet. Een dergelijk voornaam pand vinden we terug op een tekening van Albert Steenbergen, de bekende 19de eeuwse schrijver en kunstschilder.

Opvallend is dat in de gegevens uit 1756 geen sprake is van een stenen schuur, terwijl uit de notulen van de Hollandse Compagnie blijkt dat de schuur, met daarin de koestal en de duiven, van steen was. Het hoofdpand van steen had een lengte van 12,45 meter en een breedte van 5,3 meter. Het ligt niet voor de hand om een stenen schuur af te breken en te vervangen voor een gebouw met gebinten, volgens de traditionele Drentse bouwstijl. Waarschijnlijk is dit het gedeelte van 3 gebinten een latere aanbouw, en is het stenen gedeelte het oorspronkelijke 17de eeuwse pand. Voor de hand ligt dan ook dat de stenen schuur, die vanaf 1643 aantoonbaar is, het achterste deel is geweest van het grote stenen gebouw, dat we in 1756 beschreven vinden. Een stenen pand van 12,45 bij 5,3 meter laat zich goed opdelen in drie ruimten van iets meer dan 4 bij 5 meter. Op basis van de beschikbare gegevens komen we dan tot de volgende indeling van de rentmeesterswoning: aan de westzijde, aan de huidige Hoofdstraat, zat een woonkamer met een ruime zolder, waarop twee bedsteden en een extra kamertje waren getimmerd. Het middenstuk was kantoorruimte voor de rentmeester. Op de oostzijde was een schuur, toegankelijk via een eigen ingang. Beneden in de schuur was een koestal. De koeien gingen naar buiten via deuren op de oostzijde. De duiven zullen gehuisvest zijn geweest op de ruime zolder, met duivengaten in de top van de achtergevel. Hoeveel duiven er gehouden werden, is niet bekend. Waarschijnlijk hadden ze een apart zoldertje, boven de gewone zolder, net als bij het Huis met de Duivengaten. Ook de woning aan de Schutstraat, met de gevelsteen uit 1703, heeft een extra zoldering in de nok.

We komen zo al reconstruerend uit op een opvallend lang pand, in de lengte langs het Haagje gebouwd. Men beschouwde deze op het Haagje gerichte kant als de voorgevel. In de dagen dat het pand werd gebouwd was de Hoofdstraat nog slechts een zijwijk van het hoofdkanaal,

en was het Haagje een voortzetting van dit hoofdkanaal. Op de achterzijde van de tekening van de westgevel van het pand van de Hollandse Compagnie lezen we dan ook²⁹: “De hoofddeur was aan de zuidzijde en had (waarschijnlijk) een uitstekend en versierd trapgeveltje, dat verdween bij de laatste verbouwing in of omstreeks 1794.” De trapgevel op de zuidzijde zal van boven gelijk zijn geweest aan de trapgevel op de westzijde, waarvan we dus een tekening hebben. Wie op het Hooge Veenv kwam, kon niet om dit pand heen.

Schematische weergave van het aanzien van de beide rentmeesterswoningen, gezien vanaf de zuidzijde, de voorgevels. Er tussen lag een houten boogbrug. Links de relatief smalle gevel van wat nu het Schippershuus is. Rechts het pand van de Hollanders, met een bijna drie keer zo lange gevel. Het pand stond op de hoek van een opgaande met een wijk (blauw is water). Er stonden bomen voor de gevel, abelen. Onder een trapgevel zaten in het middenstuk het kantoor van de rentmeester en de hoofdingang. Links het woongedeelte, rechts de schuur met een stal, en helemaal bovenin de duivenzolder.

Wie in de 17^e eeuw van Meppel naar Hogeveen reisde, zag een wisselend landschap aan zich voorbij glijden. Na een hele serie Saksische boerderijen en boerendorpjes ten oosten van Meppel, stond de reiziger, schipper of veenarbeider aan het begin van het Hooge Veenv bij de stenen gevel van de rentmeester van de Compagnie van de 5000 Morgen. Aan de andere kant van de wijk rees een breed gebouw op, met een voorgevel van 12,45 meter, helemaal opgetrokken uit steen. In het midden van dit gebouw zat een topgevel, met daaronder de ingang naar het kantoor van de rentmeester van de Hollandse Compagnie. We mogen hier een mooie, sierlijke deur verwachten. Er zal een halletje achter gezeten hebben, met daar weer achter het kantoor. In het linkergedeelte (achter de westgevel) woonde de rentmeester, in het rechterdeel was een schuur met helemaal bovenin de duivenzolder. Over het hele pand liep een zolder, die later ook bewoond werd gemaakt. Dit was het hoofdpand van de Hollandse Compagnie, het indrukwekkendste gebouw van het eerste dorp op het Hooge Veenv. Al was het alleen al omdat de brede voorgevel een gigantisch pand suggereerde, waarbij de hoofdvaart ervoor iets weg had van een gracht en het geheel een indruk gaf die minstens net zoveel indruk maakte als het toenmalige Huis te Echten.

Op de rand van veen en veld stonden in de eeuwen daarop ook de plaggenhutten van de seizoenarbeiders. Een simpele hut, met een kookplaats, geen meubilair, maar op de grond wel slaapplekken voor zoveel mogelijk mensen in een hok, over de hele vloer. Een barak, zoals die tot in het begin van de 20ste eeuw voor seizoenarbeiders in Oost-Drenthe voorkwam. Na het voor zijn omgeving imponerende gebouw van de Hollandse Compagnie ontmoette de reiziger, de veenarbeider of de schipper vrijwel direct ten oosten van de grote rentmees-

terswoning de eerste barakken. Daar werd zo rond 1630, 1640, volop turf gegraven, in het Haagje. Daar moeten ze toen dus gestaan hebben, die plaggenhutten. Heerenveen werd vanwege zijn prachtige panden uiteindelijk “het Friese Haagje”, een koosnaam geïnspireerd op het van prachtige panden voorziene Den Haag. Werd het Haagje op het Hooge Veen “het Haagje” bij wijze van spotnaam, omdat men hier de allerslechtste vormen van wonen aantrof die men zich maar voor kon stellen? Het past heel goed in de humoristische wijze van naamgeving, zoals ook in Leiden gebruikelijk was³⁰.

Deze eerste rentmeesterswoning van de Hollandse Compagnie werd in 1792 gekocht werd door schulte Albert Steenberg. Er werden vrijwel direct plannen gemaakt voor de bouw van een nieuwe woning op deze plaats, nog ruimer dan de vorige. In of rond 1794 ging het tweede pand tegen de vlakte. Met het verwijderen van het tweede pand, kwamen de fundamenteën van het eerste pand weer tevoorschijn. De resten werden verwijderd, of verdwenen onder de vloer van het derde pand. Het derde pand op deze plaats, waar Albert Steenberg woonde, werd op 5 januari 1905 door de erven Steenberg verkocht aan de gemeente Hoozevee voor de som van f 8040,-. In april 1905 werd het pand publiek verkocht, zonder de ondergrond, met de bedoeling dat de hele zaak gesloopt zou worden. De afbraak had haast. De gemeente Hoozevee wilde zo spoedig mogelijk een tramlijn aangelegd zien, van Hoozevee naar Dedemsvaart, via Hollandscheveld. Daarvoor was bij het Kruis meer ruimte nodig dan geboden kon worden. De tramrails moesten namelijk in een ruime bocht gelegd kunnen worden. De afbraak van het pand van de Steenbergens zou de broodnodige ruimte alsnog kunnen bieden. De woning ging in mei 1905 helemaal tegen de vlakte. We komen zo op een bouwgeschiedenis van drie panden: a. een meierwoning, vanaf 1633; b. een herenhuis met de gevel op de westkant, vanaf 1635 en c. het grote pand van de familie Steenberg, vanaf 1794. De open ruimte die we hier vanaf 1905 aantreffen, werd gebruikt als eiermarkt. Deze werd uiteindelijk voor een groot deel overkapt. Ook de overkapping is inmiddels verdwenen.

DE WONING VAN DE SCHAAPHERDER

Wie daadwerkelijk door het Haagje oostwaarts liep, kwam aan het begin van de huidige Wolfsbosstraat, waar toen de Boekweitensloot begon, bij de woning van schaapherder Doornbos. In de stukken uit die tijd spreekt men van een woning met een ‘barg’. Dit pand is de eerste woning van het Hooze Veen waarvan we een afbeelding hebben. We vinden de afbeelding terug op de kaart van Steven van Broeckhuijsen³¹ uit 1637. In hoeverre is de woning een betrouwbare weergave van de werkelijkheid? Koos hij voor een kleine afbeelding van het pand zelf, of koos hij voor zomaar een huisje, om aan te geven dat op het aangegeven punt een huis stond? Steven van Broeckhuijsen is voor het maken van zijn kaart op het Hooze Veen aan het landmeten geweest. Hij heeft het pand dus gezien, zoals het er stond. Hij moet veel meer woningen hebben gezien, bij zijn reis door Drenthe. Het pand dat hij tekende, was voor het Drenthe van die tijd ongewoon. Er is hier geen sprake van een Saksisch type. Het klokgeveltje, met zijn enigszins rond oplopende zijden, uitlopend in een plat bovenstuk, met zijn bovenraam en een deur in de voorzijde, komt sterk overeen met de Leidse wevershuisjes uit de 17de eeuw. Deze wevershuisjes waren de gangbare arbeiderswoningen in de stad. Achter de in steen opgetrokken gevel zat een werkruimte. Daarachter zat de woonruimte voor de arbeider en zijn gezin³². Dergelijke geveltjes kwamen natuurlijk overal voor in de 17de eeuwse steden, maar niet op het Drentse platteland. Wie zomaar een woning zou tekenen, om aan te geven dat hier een huis stond, zou een gangbaar Drents pand nemen, en niet een specifiek pand met een bijzondere vorm. We gaan er dan ook van uit dat het hier een betrouwbare weergave betreft van de woning van de schaapherder, in vereenvoudigde vorm.

Een sterk uitvergroot detail van de kaart van Steven van Broeckhuijsen van 1637, met daarop de woning van de schaapherder van de Hollandse Compagnie. Erachter een kap met schapen eronder, 'de barg'.

In stukken uit die dagen is sprake van een woning met een 'barg', een berg. Op de tekening zien we achter het pand van de schaapherder een opvallend bouwsel. We zien vier palen omhoog steken, met daartussen een spits toelopende kap, en daaronder nog vaag drie onduidelijkheden, waarin we schapen kunnen herkennen. Dit was de schaapskooi. Een dergelijk bouwwerk werd later ook gebruikt als hooiberg. Het dak kon zakken of omhoog, al naar gelang wat nodig was. In een beginsituatie stond het dak laag. De schapen van de Hollandse Compagnie konden er goed onder schuilen, als ze terugkwamen van een dag grazen in het veen. Ze verloren hun voor de akkerbouw kostbare mest onder het afdak. Zo werd de vloer langzamerhand hoger. Men zette het dak met houten pennen een eindje omhoog, tot de mestvloer weer omhoog was gekomen. Stukje bij beetje ontstond onder een steeds hoger opkomend dak een berg mest. Toen men grond begon te ontginnen, om bouw- en weilanden aan te kunnen leggen, werd de 'barg' afgegraven en over het land verspreid. Het dak liet men weer zakken, tot de mestvloer weer begon te stijgen.....

Een kapschuur, met een in hoogte verstelbaar dak, in gebruik als bergplaats voor hooi. Een dergelijke kapschuur stond aan het begin van de huidige Wolfsbosstraat als schaapskooi van de Hollandse Compagnie.

DE VERDELING VAN DE GROND VAN ZUIDWOLDER HOOGVEEN

De bijzondere omstandigheden doen zich voor, dat binnen een tijdsbestek van 4 jaar alle grond in en rond het dorp op het Hooge Veen werd verdeeld en/of beschreven. De boeren van Steenberg en Ten Arlo verdeelden in 1641 de westkant van de Eerste Wijk, de huidige Hoofdstraat, en de grond rond de huidige Schutstraat. De Hollandse Compagnie verdeelde in 1643 hun deel van de venen en de velden, inclusief de zuidelijke delen van de oostkant van de Hoofdstraat. Door de dood van Roelof van Echten kwam het bij de Van Echts tot een boedelscheiding, waardoor we weer een beeld krijgen van de noordelijke stukken van de oostkant van de Hoofdstraat.

In 1625, 1630 en 1631 werden wel grote stukken van de marke Steenberg en Ten Arlo verruild en verkocht, en in 1631 in gebruik genomen door participanten van de Algemene Compagnie van de 5000 Morgen, maar het kwam niet tot een formele overdracht en deling van de marke. De eerste verdeling van de marke van Steenberg en Ten Arlo kwam tot stand op 1^e juni 1641³³. Voorafgaand zal er heel wat overleg zijn geweest. De delers waren de

gezamenlijke boeren van Steenberg, de eigenaar van Lubbinge en de eigenaren van de drie huizengroepen die samen Ten Arlo vormden. De onderlinge bezitsverhoudingen waren zodanig, dat het verdelingsplan uitging van in totaal $2 \frac{1}{16}^e$ eigenaar. Steenberg gold voor 1, Ten Arlo gold voor 1 en Lubbinge voor $\frac{1}{16}^e$. Als we dit omrekenen komen we op verhoudingen van Steenberg, Ten Arlo en Lubbinge als 16:16:1

Het verdelingsplan geeft ons een mooi beeld van het oude dorp op het Hoogeveen. Er is in dit stuk namelijk sprake van ‘de huizen’. Daarmee werd de kolonisatie aan de Eerste Wijk aangeduid. Er is in het stuk sprake van ‘*de wijk voor de huizen*’. Vanaf de wijk voor de huizen westwaarts, was bijna alles wat er lag ongedeelde grond van de marke van Steenberg en Ten Arlo. Omdat bij verdelingen van gemeenschappelijk bezit de huizen, die een bijzondere waarde vertegenwoordigden, apart werden beschreven, en er in het stuk van 1 juni 1641 geen sprake is van verdeelde huizen, noch van een weg tussen de huizen, kunnen we er zeker van zijn dat er toentertijd op de westkant van de Hoofdstraat en aan de Schutstraat op de gronden van Steenberg en Ten Arlo nog geen huizen stonden. De westkant van de Hoofdstraat werd verdeeld van ‘Carst Peters’ Sloot’, ongeveer tegenover de huidige Willemskade, bij de Blankenslaan, tot aan het Kruis. Er lagen van noord naar zuid tien blokjes grond, eigendom van, van noord naar zuid, en gemeten aan de kant van de huidige Hoofdstraat:

Steenbergen: 24 roeden, 7 voeten, $7 \frac{1}{2}$ duim = 101,88 meter.

Steenbergen: 24 roeden, 7 voeten, $7 \frac{1}{2}$ duim = 101,88 meter.

Roelof van Echten: 19 roeden, 9 voeten, 8 duimen = 81,13 meter.

Steenbergen: 24 roeden, 7 voeten, $7 \frac{1}{2}$ duim = 101,88 meter.

Steenbergen: 24 roeden, 7 voeten, $7 \frac{1}{2}$ duim = 101,88 meter.

De beide Pinksterhuizen: 19 roeden, 9 voet, 8 duimen = 81,13 meter.

Hendrik Kiers: 19 roeden, 9 voet, 8 duimen = 81,13 meter.

Frederik ten Heuvel: 19 roeden, 9 voet, 8 duimen = 81,13 meter.

Harmen ten Heuvel: 19 roeden, 9 voet, 8 duimen = 81,13 meter.

Lubbinge: 13 roeden, 1 voet, 9 duimen = 54,18 meter.

De verdeelde strook grond was langs de Hoofdstraat gemeten 867,35 meter lang. Roelof van Echten deelde ook mee, als eigenaar van $\frac{1}{5}^e$ deel van Ten Arlo. Dat men bij het dorp Hoogeveen de grond over zoveel personen verdeelde, in plaats van dat men Steenberg een stuk en Ten Arlo een stuk deed, zal er mee te maken hebben gehad dat iedereen er belang bij had om grond te krijgen aan de Eerste Wijk. Overigens is de grond langs de Hoofdstraat van midden op de overgang Blankenslaan-Willemskade tot midden op het Kruis iets meer dan 100 meter langer dan de 867,35 in 1641 verdeelde meters grond. De laatste ruim 100 meter, bij het Kruis, was namelijk al eerder verkocht, zo kunnen we achteraf concluderen, want dat was de grond waarop de Compagnie van 5000 Morgen haar rentmeesterswoning bouwde, het huidige Schippershuus. Die grond langs de Hoofdstraat was waardevol, omdat hier huisplaatsen konden worden verkocht. De stroken grond waren van oost naar west 60 roeden, ongeveer 247 meter lang. Ten oosten ervan lag dus de Eerste Wijk, de Hoofdstraat. De eigenaren van de tien blokken grond verplichten zichzelf en elkaar in het contract van 1 juni 1641 om langs de wijk, de Hoofdstraat, een weg te laten liggen van twee roeden “*tot gemeen geryf*”, voor algemeen gebruik. Dat werd een weg van iets meer dan 8 meter breed, zoals we die tot in de 20ste eeuw aantreffen op de westkant van het water van de Hoofdstraat. De weg op de brede kant, zoals deze zijde van het kanaal ook wel werd genoemd, zal er voordien ook al hebben gelegen als een pad langs de wijk, maar de weg werd dus in 1641 formeel vastgelegd.

Het tiende blokje grond, van noord naar zuid gerekend, lag direct ten noorden van de grond bij het huidige Schippershuus. Over dit elfde stuk grond werd in de verdeling niet gesproken. Dat werd blijkbaar als algemeen bekend beschouwd. Het daarop aansluitende tiende blokje viel toe aan Lubbinge. Roelof van Echten was eigenaar van Lubbinge, en hoofd-directeur van de Compagnie van 5000 Morgen, en beheerde daarmee de hele noordkant van de Schutstraat, tot 247 meter ten westen van het Kruis, al was hij dus maar gedeeltelijk eigenaar. Zeer waarschijnlijk stonden er behalve de rentmeesterswoning van de Compagnie van de 5000 Morgen geen andere panden in de buurt van het Kruis, op de noordkant van de Schutstraat.

Op de westkant van de tien blokken land lag van noord naar zuid ook een wijk of een sloot, waarvoor op de noordkant van de huidige Schutstraat een molentje stond. Dit molentje moet een functie hebben gehad bij de afwatering. Iedereen was verplicht om de sloot, op de westkant van ieders land, uit te graven op een breedte van 7 voet. Op de zuidkant van negen stroken grond moest men ook een sloot graven, ter afscheiding en ter afwatering. Het molentje zal een watermolen zijn geweest, bedoeld om het waterpijl in de wijk en de sloten laag genoeg te houden om de gronden tot ontginning te brengen. Het type wordt nergens vermeld. Bekend is dat er in de veenkoloniën veel gebruik werd gemaakt van Tjaskers. Een ander type zal niet met een verkleinwoord zijn aangeduid, in de akten uit die dagen. Met dit ontwateringsplan voldeed het gebied aan alle voorwaarden om op de westkant van de Hoofdstraat een nieuwe lintbebouwing te doen ontstaan, met bouw- en weiland erachter.

Een Tjasker.

Zo helpt ons dit verdelingsplan ook bij het verwerven van een historisch betrouwbaar beeld van het dorp Hoogeveen van zo rond 1641. In de toenmalige situatie deed het verdelingsplan iets nog veel belangrijkers. De Hollandse Compagnie had in 1636 met de bepalingen van oktober van dat jaar de ruimte gegeven voor particulier initiatief. Particulieren, die wilden wonen op het Hooge Veen, moesten nog wel onderdak hebben. De hele westkant van de Eerste Wijk en de noordkant van de huidige Schutstraat kwamen door de verdeling van 1641 in handen van de individuele boeren van Steenberg en Ten Arlo, of kleine samenwerkingsverbanden. Dit maakte het eenvoudig om over te gaan tot uitgifte in erfpacht of verkoop van stukken grond, waarop dan weer woningen konden worden gebouwd. Kortom, het dorp Hoogeveen, dat door de activiteiten van de Hollandse Compagnie en de andere participanten gegroeid was langs de ene kant van een wijk, kreeg er in 1641 de andere kant bij. We weten niet hoe snel daarvan gebruik werd gemaakt. We weten wel dat pakweg 20 jaar later die Zuidwolder kant van het dorp al volop bebouwd was³⁴.

DE OUDSTE GESCHIEDENIS VAN 'DEN CLAERENBERG'

Roelof van Echten verwierf op 1 juni 1641 bij de scheiding van veen en ondergrond van de marke van Steenberg en Ten Arlo³⁵, een stuk grond op de westkant van de Eerste Wijk, de huidige Hoofdstraat. Zijn strook grond begon 582,5 meter vanuit de Hoogeveensche Vaart³⁶. Als we op de eerste kadastrale kaart van 1832 deze afstand uitmeten, komen we bij de grens van een breed stuk grond, dat gezien de lijnen op de kaart ooit een geheel moet zijn geweest, en dat aan de rand inmiddels bebouwd is met 8 woningen. Precies midden op het stuk vinden we het pand 'Den Claerenberg'. Op een groot stuk weiland achter 'Den Claerenberg' werd in 1939 de hoofdvestiging van het huidige gemeentehuis gebouwd. De grond ligt dus momenteel zowel letterlijk als figuurlijk centraal in de huidige plaats Hoogeveen.

De oudste geschiedenis van 'Den Claerenberg' was onduidelijk, tot een reconstructie van gebeurtenissen aangaf dat dit huis oorspronkelijk een herberg is geweest. De herberg van Derck Clasen (1642, 1643) en Pieter La Court. De herberg was er al in september 1642, was toen tevens in gebruik als schultenhuis en was het werkterrein van een prostituee. Dat was Clari Lambers, de vrouw van Derck Clasen³⁷. Deze herberg werd in 1645 bij de boedelscheiding³⁸ door de erfgenamen van Roelof van Echten de "nije harberge" genoemd. Roelof van Echten zou kerk, noch school, noch een levensvatbaar dorp voor de arbeiders op het Hooge Veen regelen, maar regelde al wel vóór de komst van de eerste bewoners een tapperij. Daar was hij zeker van, dat wie er ook kwam, er met een tapperij geld te verdienen zou zijn. Hij kreeg hiervoor vergunning van Ridderschap en Eigenerfden op 22 februari 1631. Hij mocht een tapper op het veen zetten, met vergunning om Hollandse en andere bieren te slijten, zonder daarover extra belasting te hoeven betalen³⁹. Door deze vergunning is het voor andere tappers ondoenlijk geworden om een concurrerende tapperij op te zetten, want die moesten de belasting op de gewilde 'buitenlandse' bieren wel betalen. Hiermee heeft Roelof van Echten dus in feite een monopoliepositie heeft gekregen. We lezen in het 'verlof' van die datum⁴⁰:

"Ridderschap en Eigenerfden hebben op verzoek van jonker Roelof van Echten tot Echten, mede-gedeputeerde van deze Landschap, geacordeerd dat dezelve op 't veen aldaar het octrooi van de Landschap op verleend is, maar niet in Echten of in 't district van dien, zal mogen zetten een tapper, die zonder impost daarvan te betalen aldaar Hollandse en andere bieren zal mogen slijten, mits dat, om voor te komen alle frauden die hieronder van anderen mochten gepleegd worden, dezelve tapper gehouden zal zijn van de pachter telkens een cedul te halen, aleeer hij de bieren inlegt, bij poene dat hij anderszinds als een fraudateur zal gestraft worden."

We lezen in de notulen van de Hollandse Compagnie van 3 april 1639 dat de Hollandse participanten Roelof van Echten en zijn familie inmiddels verboden hadden om met hun wagens gebruik te maken van de Hollandse brug. Op het Hooge Veen moest Roelof uit nood te voet, of hij moest zich laten punteren. Toen Cornelis van Dorp en Cornelis Willems Dedel als directeurs van de Hollandse Compagnie op 3 april 1639 hun reis naar het Hoogeveen voorbereidden, kregen ze de opdracht om dit vast te houden, en geen toestemming te geven 'dat de heer van Echten met de zijnen zal mogen met wagen en paarden rijden over de brug, gelegen voor (rentmeester) Jan Lyken huisinge en zo voorts naar de zijne.' Men deed echter wel het voorstel 'om tot gemene kosten een brug te leggen over de wijk voor de huizen ter plaatse waar de voorschreven Heer van huizen beginnen.' De nieuwe brug werd de Adellijke Brug, en later de Noordse Brug genoemd. De brug lag voor 'Den Claerenberg', voor de herberg. In de periode 1641-1643 was dit precies tussen twee stukken grond van Roelof van

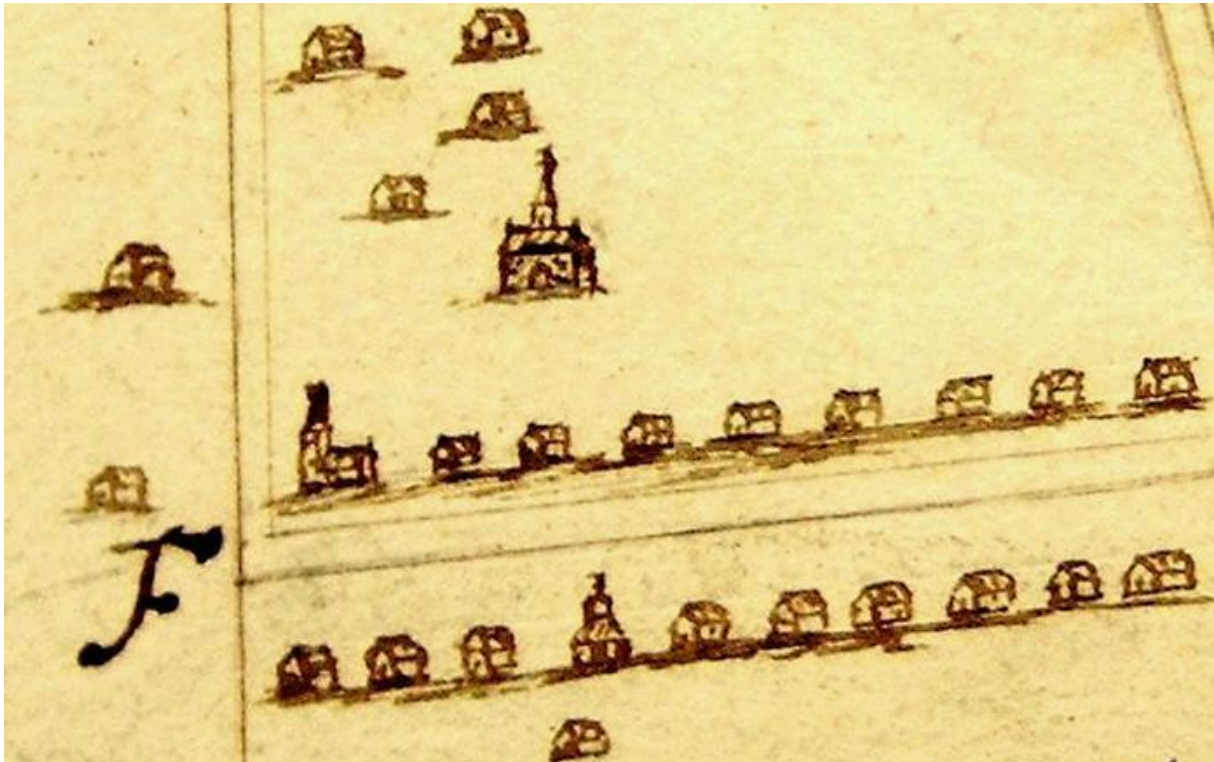
Echten. Omdat de ondergrond waarop de herberg werd gebouwd in 1641 door middel van loting aan Roelof van Echten is toegeval, moet de volgorde zo zijn geweest, dat Roelof op 1 juni 1641 eerst de grond toebedeeld kreeg, en vervolgens ongeveer gelijktijdig een brug en een herberg liet bouwen. Met de gronden op beide zijden van de brug in eigendom, zou hij de volledige zeggenschap over deze brug hebben. Niemand die hem nog de toegang tot zijn gebied kon weigeren. Met een herberg bij één van de beide bruggen over de Eerste Wijk, de huidige Hoofdstraat, bezat hij een tapperij op een dermate strategisch punt, dat een flinke stroom van arbeiders, schippers en andere handelaren deze herberg zou moeten passeren. De tap zou gaan stromen. Brug en herberg werden gebouwd in of rond 1642. In ieder geval was de herberg er al in september 1642, want toen was er een incident rondom rentmeester Carst Peters en wat die vertelde over Clare Lambers, de vrouw van herbergier Derck Clasen⁴¹. Dat echtpaar was ook nog in 1643 de beheerders van de herberg. “Claerenberg” is waarschijnlijk een verbasterde variant van “de herberg van Clare”.

Na de dood van Roelof van Echten werd zijn erfenis verdeeld over zijn drie kinderen. Op 15 april 1645 ging bij boedelscheiding *“Die nije harberge daer Pieter Lacourt inne woont met het lant daer acgter”* in eigendom over op jonkheer Feijo Sickinghe, getrouwd met Sophia van Echten. Het pand bleef herberg, en Pieter La Court zette zijn tap voort voor zijn nieuwe baas. Het echtpaar Sickinghe woonde op de Warffumborg te Warffum. Voorstelbaar is dat Pieter La Court in die dagen niet alleen zetbaas op de herberg was, maar ook andere zaken voor de Sickinghe’s waarnam. De afstand Warffum-Hoogeveen was toentertijd zo ver, dat de jonkheer niet veel op het Hoogeveen aanwezig zal zijn geweest. De gronden, venen, meierwoningen en arbeiders van de Sickinghe’s zullen Pieter als veenbaas en rentmeester hebben gehad.

Ritmeester Hendrik van Echten was een broer van Johan, Heer van Echten, en Sophia van Echten. In zijn actieve loopbaan als ritmeester van een compagnie cavaleristen verbleef hij veel in Coevorden. Later woonde hij in Hoogeveen. Op 19 juli 1667 nam hij samen met zijn vrouw Judith Willemina Eeverwijns van zijn zuster Sophia, inmiddels weduwe, voor 32.000 carolusguldens alles over⁴² wat deze nog had van haar erfdeel uit de boedelscheiding van 1645. Een deel van de erfenis was al aan particulieren verkocht. Ze verkocht Hendrik daarbij ook de gronden *“het zij in de marke van Zuidwolde of Pesse gelegen”*, en enige meierwoningen in het dorp Hoogeveen. Er is geen sprake van overdracht van de herberg van Pieter La Court. Omdat Hendrik van Echten wel als bewoner van Den Claerenberg wordt genoemd in de 17de eeuwse bronnen, moet Hendrik de herberg al eerder hebben overgenomen. Hij werd na Pieter La Court de nieuwe bewoner. De tap ging dicht.

Op een kaart van omstreeks 1660⁴³ vinden we een plattegrond van het dorp Hoogeveen (zie afbeelding). Zowel huize Venendal als Den Claerenberg werden afgebeeld met een torentje erop. Dit was in die dagen gebruikelijk, als het ging om een gebouw waarin belangrijke personen wonen, en zegt dus niets van een feitelijke toren. Hendrik van Echten moet dus al rond 1660 op Den Claerenberg hebben gewoond. Achter het gebouw zien we een gebouwtje getekend. Ook de grote schuur die we uit latere bronnen kennen moet er toen dus al hebben gestaan. Dat Den Claerenberg toen al geen herberg meer was, blijkt ook uit de registers van de goorspraken⁴⁴. In herbergen viel nogal eens wat voor, wat niet door de beugel kon. Dit werd vervolgens aangegeven op de goorspraak, waarna de Heer van Echten er rechtspraak over kon doen, mits het ging om eenvoudige vergrijpen. Verslagen van goorspraken en getuigenverhoren van september 1642, februari 1643, 1657 en van 12 mei 1660 zijn in hun geheel bewaard gebleven. Er was in ieder genoemd jaar op het Hoogeveen maar één herberg waar wat was gebeurd, Het ging dan om een flinke reeks ruzies, en het moet dus steeds

gegaan zijn om de centrale herberg van het dorp. Dit was aanvankelijk de herberg van Derck Clasen, toen die van Pieter La Court en in 1660 de herberg waar Reijnder Reijnders de tap beheerde. Voor 1660 was deze centrale herberg in beide gevallen Den Claerenberg. In 1660 niet meer. De herberg van Reijnder Reijnders was in 1660 blijkbaar de nieuwe centrale herberg van het dorp geworden. Deze herberg stond op de oostkant van de Eerste Wijk (Hoofdstraat), op de noordkant van de Kerksteeg, de huidige Grote Kerkstraat⁴⁵, aan de andere kant van de Adellijke brug. De tapvergunning van de Van Echten kon gebruikt worden voor een van hun panden. Het pand van Reijnder Reijnders was namelijk eigendom van Johan van Echten. Johan van Echten had dit pand geërfd, eveneens bij boedelscheiding⁴⁶ van 15 april 1645.

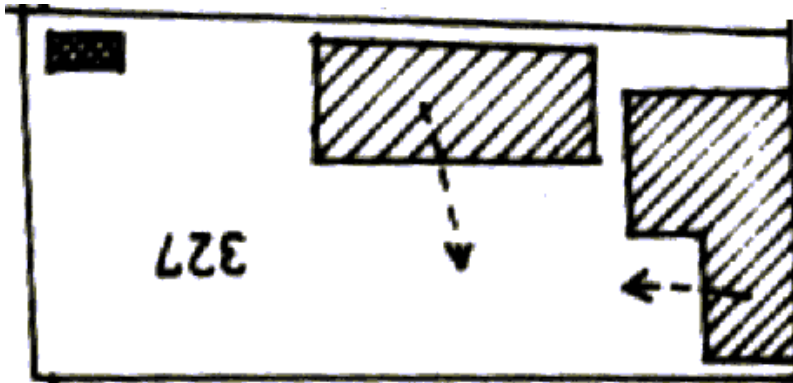

Een detail uit de kaart van 1660 met onderaan in het midden Den Claerenberg. Achter het gebouw, helemaal onderaan, zien we een ander pand of een schuur.

In 1668 kocht Ritmeester Hendrik van Echten huize Venendal uit de boedel van de overleden Domheer Schaap⁴⁷. Hij vertrok van Den Claerenberg naar het huis Venendal. Hendrik van Echten overleed met grote schulden. De geschiedenis van het pand tussen 1668 en 1687 is duister. Schuldeisers van Hendrik van Echten waren onder andere Anthonius Vincentius Fabius en Johannes Couseman, schepen en syndicus van Keulen. Ze werden betaald in natura, waardoor ze ook Den Claerenberg in handen kregen. Wie er woonde in die jaren is niet bekend. Op 19 april 1687 droegen Fabius en Couseman ‘*seker huys en hof daer agter aen genaemt den Claerenbargh soo wijlen de heer Ritmr. Echten selver heeft bewoont*’ en een stuk land gelegen achter het huis over aan Diderich Johan Loman, rentmeester van de Van Echten⁴⁸. De rest van de geschiedenis van Den Claerenberg is bekend en elders beschreven⁴⁹.

Hoe zag het gebouw eruit? De kaart van omstreeks 1660 toonde een gebouw met daarachter een groot bijgebouw. In 1755 werd Den Claerenberg als volgt beschreven⁵⁰: “Bemuirt 10 3/8 vak, kalkhuisjen wijt 11 voet lank 4 1/8 vak, keuken in de schuire bemuirt 2 1/8 vak, schuire bemuirt 6 5/8 vak.” De schets toont ons het huis Den Claerenberg, zoals dat tot ons komt op

de oudste kadastrale kaart van 1829. Perceel 327 laten ons de woning, de hof en bijgebouwen zien. Rechts het huis zelf, aan de rechterkant grenzend aan de Hoofdstraat, midden een grote schuur. Afgaand op deze tekening had Den Claerenberg een lengte van ongeveer 16,5 meter, was het pand op de noordzijde iets meer dan 10 meter breed, en mat de zijzijde ongeveer 6 meter. De westelijke gevel was op het brede deel van de woning circa 8,5 meter en sprong vervolgens naar binnen. De grote schuur was ongeveer 17 meter lang en 7 meter breed.

Het hoofdgebouw, Den Claerenberg zelf, mat dus 10 3/8^e vak in 1755. Is dat herkenbaar op de kadastrale kaart van 1829? Jazeker. Gelet op de breedte van Den Claerenberg, moet het gaan om een pand met twee bouwlichamen, te weten een lang gedeelte (16,5 m) aan

de zijde van de Eerste Wijk (Hoofdstraat) en een korter gedeelte 8,5 m) evenwijdig daaraan gebouwd, op de achterzijde. Tellen we deze lengten bij elkaar op, dan komt de totale lengte van de bouwlichamen, circa 25 meter. Dit komt overeen met 10 3/8e vak bemuurd⁵¹. De keuken en de schuur uit 1755, samen één stenen gebouw, komen ongeveer overeen met de grote stenen schuur van de kaart van 1829. Het kalkhuisje van 1755 is niet meer traceerbaar, in 1829. Al met al mogen we concluderen dat omstreeks 1660 de combinatie van een groot gebouw met een groot bijgebouw al aanwezig was, en dat deze waarschijnlijk al hebben voldaan aan de afmetingen van 1755, gezien hun opmerkelijke notering op de schetskaart van het dorp Hoogeveen.

Den Claerenberg, na enige verbouwingen, kort voor de afbraak.

Den Claerenberg heeft voor de afbraak (1939) nog enige uiterlijke veranderingen ondergaan door de werkzaamheid van de laatste bewoner, Berend Eleveld. Achter de Noordse brug zien we een statige woning, met een topgevel in het midden. De gevel vertoont echter zoveel relatief jonge kenmerken, dat deze niet meer oorspronkelijk kan zijn geweest. Oudere kozijnen en muurdelen werden blijkbaar vervangen tijdens verbouwingen of reparatiewerkzaamheden. Aannemelijk is dat het statige huis Den Claerenberg oorspronkelijk een 17^e eeuwse topgevel op de oostzijde had, eveneens in het midden van de brede voormuur, met net als in de 20ste eeuw een statie hoofdingang in het midden. Te denken is aan een topgevel van het type dat we ook vinden op de beide rentmeesterswoningen aan het Kruis.

Een oudere afbeelding, een detail uit een ansichtkaart. Voor het gebouw zien we de brug. De afbeelding toont een andere daklijn dan de vorige. Deze lijn zal 17^e eeuws zijn geweest.

HET DORP HOOGEVEEN 1643-1644

Het scheidscontract van de Hollandse Compagnie uit 1643 geeft ons in samenhang met enkele andere akten een prachtig beeld van het dorp in en rond 1643. Als we letten op de in de akte⁵² genoemde huizen, kunnen we concluderen dat er 14 huizen werden verdeeld, die ook als woonhuis gebouwd waren, en een 15^e dat een verbouwde schuur was. Het huis van de schaapherder en diens kooi was het 16^e pand, dat niet apart verdeeld werd maar toeviel aan wie de grond eronder kreeg. Samen met de rentmeesterswoning van de Hollandse Compagnie, die algemeen bezit bleef, maakt dit 17 woningen op het Hollandse deel van het dorp Hogeveen. 17 panden, waarvan we vrij goede beschrijvingen kennen. We weten hoe de meierwoningen er ongeveer uit zagen, we kennen een tekening van de rentmeesterswoning en het pand van de schaapherder is in miniatuur getekend op een kaart⁵³ uit 1637. Van de 17 woningen stonden er 16 in het dorp. De 17de stond vooraan in wat we nu de Wolfsbos noemen, op de westzijde van de huidige Wolfsbosstraat.

Uit het 47ste artikel van het scheidscontract van 1643 valt op te maken dat er voornamelijk sprake was van twee woningen in één pand, de zogenaamde dubbele kamers. Dat wat betreft de eerste 14 huizen. Dit waren eenvoudige arbeiderswoningen zonder boerderijgedeelte, waarbij twee woonkeukens met bedsteden aaneengeschakeld waren onder één dak. Deze 14 huizen vormden 28 woonsteden. Samen met de andere drie woningen konden de huizen van de Hollandse Compagnie onderdak bieden aan 31 gezinnen van arbeiders, schippers, de rentmeester en de veenmeester van de compagnie. Dit alles voornamelijk op de oostkant van de Eerste Wijk, tussen de huidige Bentinckslaan en het Haagje.

Een mooi voorbeeld van een dubbele kamer in zijn simpelste en goedkoopste vorm is het pand dat in de eerste helft van de 20ste eeuw vooraan op het Rechthuis stond. Een gezin had niet meer dan een deur en een raam, de woonkamer met bedsteden erachter, en een gezamenlijke gemetselde schoorsteen met de burens. In een iets uitgebreide vorm liepen de zijanten schuin af, en kon dit als schuurruimte of hok voor het wat kleinvee worden gebruikt. Omdat men voor 1636 geen vee mocht houden zal de toenmalige vorm die zijn geweest die we op deze afbeelding vinden.

Wat stond er rond 1643 op de andere delen van het dorp Hoogeveen? Ten noorden van het gebied van de Hollanders lagen de venen en velden van Roelof van Echten en zijn schoonfamilie, de Bentincks. Van Roelof van Echten is exact bekend hoeveel panden hij in het dorp Hoogeveen had. Hij is in 1643 overleden. Bij de verdeling van zijn erfenis werden de panden beschreven. Erfgenamen van Roelof van Echten waren zijn drie kinderen: Johan van Echten, de nieuwe Heer van Echten en Echtsen-Hoogeveen, Sophia van Echten (vertegenwoordigd door haar man en voogd jonkheer Feyo Sickinge uit Warffum), en jonkheer Hendrik van Echten, later beter bekend als de ritmeester Van Echten en als voogd over Johan's kinderen een tijdje vervangend Heer van Echten. Op 16 april 1645 kwamen ze tot een gedeeltelijke boedelscheiding⁵⁴, waarbij de nog niet aan snee gebrachte venen binnen de Compagnie van de 5000 Morgen nog gemeenschappelijk bezit bleven⁵⁵. Woningen en land bij het dorp werden wel verdeeld. In het dorp op het Hoogeveen vielen drie huizen toe aan Johan van Echten, een vierde voor de helft aan Feyo Sickinge, en twee huizen aan Hendrik van Echten. Dat maakt samen 5 ½ meierwoning. Drie andere panden op het Hoogeveen werden afzonderlijk genoemd en toebedeeld. Het 'bouhuis', een woning met bouwland,

gebruikt door Hendrik Schaeper, ging naar Johan, de nieuwe herberg van tapper Pieter Lacuert ging naar Feyo, en het 'gemene huis' van Carst Peters ging naar Hendrik. Hieruit kunnen we afleiden dat Roelof van Echten tijdens zijn leven en rond zijn dood in 1643 in totaal 8 ½ huis op het Hoogetveen bezat. Ook het 'gemene huis', het pand dat gebouwd was als rentmeesterswoning voor de Compagnie van de 5000 Morgen, was al geen bezit meer van de Compagnie, maar al voor 1643 eigendom geworden van Roelof. Omdat ook in deze boedelscheiding sprake is van een half huis, zullen ook de niet nader omschreven huizen, de meierwoningen, dubbele kamers zijn geweest. Roelof van Echten bezat dus op het eind van zijn leven, en zijn erfgenamen verdeelden in 1645, 8 ½ huis, waar 14 huishoudens een plaatsje in konden vinden. Als we nu ook zouden weten wat de familie Bentinck bezat, konden we een inschatting maken voor het hele dorp. Voor zover bekend had de familie Bentinck nog geen bijzonder pand op het Hoogetveen laten bouwen. Geen eigen rentmeesterswoning. De Bentincks lieten hun zaken op het Hooget Veen aanvankelijk beheren door Carst Pieters, de gezamenlijke rentmeester van hen en Roelof van Echten. Als de Bentincks dan ook woningen op het Hoogetveen hadden, moeten dat meierwoningen zijn geweest.

Op basis van de beschikbare informatie over Echten-Hoogetveen en de gebruiken tijdens verdelingen, kunnen we berekenen hoeveel woningen er stonden op het veengebied van de Bentincks. De Hollandse Compagnie verdeelde de huizen over het aantal morgens veen, en gaf iedere ondercompagnie even veel huizen als ze porties hadden van 80 morgen. Voordat de boedelscheiding van 16 april 1645 werd doorgezet, is het gemeenschappelijke veenbezit met alle bijbehorende huizen van de samenwerkende families Bentinck en Van Echten verdeeld. Roelof van Echten en zijn erfgenamen kregen 5 ½ huis, op basis van een aandeel van 1000 morgen. We kunnen dan uitrekenen dat de familie Bentinck op basis van hun bezit van 800 morgen 4 ½ huis ontvangen moet hebben. Samen hadden de Bentincks en Roelof van Echten dan 10 huizen = 20 halve huizen of woonsteden gehad, voor hun meiers. Los hiervan weten we dat er nog enkele andere panden op het Hooget Veen stonden. De Compagnie van de 5000 Morgen was nog in het bezit van een woning bij het eerste verlaat, gerekend als men vanaf het dorp op het Hooget Veen naar Meppel voer.

We hebben hiervoor de informatie doorgenomen van de grondverdelingen van 1 juni 1641, 28 oktober 1643 en 16 april 1645. We weten niet hoe snel er nieuwe woningen werden gebouwd op Zuidwolder Hoogetveen, nadat de grond op de westkant van de Eerste Wijk in 1641 in particuliere handen over ging. Men verdeelde in 1645 Roelof van Echten bezit uit 1643. Er kunnen kleine verschillen zijn geweest tussen de bezittingen in het jaar ervoor of erna, maar als we 1642 als uitgangspunt nemen, geven de cijfers een aardig beeld van het dorp. Zo rekenen we en tellen we door. Ook zonder huizenregister wordt zo langzamerhand het beeld helder van het 17^e eeuwse Hoogetveen, enkele jaren na de activerende besluiten van de Hollandse Compagnie en het bezoek van Pieter Joostens Warmont en Johan van der Meer. De conclusie moet zijn dat er in een paar jaar tijd een flinke ontwikkeling was geweest met een relatief grote toename van bevolking. De omvorming van enkele bedrijfsgebouwen tot een leefbare kolonie had succes gehad.

Hoogetveen telde in 1642 al minimaal 248 inwoners. Het geschat aantal inwoners heeft betrekking op de kolonisten, de vaste bewoners van het Hooget Veen. In de zomermaanden waren het er veel meer, als de seizoenarbeiders in de hutten op de rand van het veen en de turfstekerijen verbleven. Hoeveel hutten er stonden, en hoeveel arbeiders en arbeidsters daar verbleven, is onbekend. Los hiervan is het ook onzeker of en hoeveel particuliere woningen er in 1642 al stonden op het Hooget Veen. Dit zal nog niet zoveel zijn geweest, als ze er al waren, maar het maakt in ieder geval dat het aantal woningen en bewoners niet meer is dan

een minimum, op basis van de beschikbare gegevens. Dat de getallen vrij aardig overeen zullen komen met de werkelijkheid, zal nog blijken als we het gaan hebben over het aantal brandemmers. Bij gebrek aan nauwkeuriger informatie kunnen we dan ook bijgaand schema aannemen als een goed beeld van de bevolking van 1642.

HOOGE VEEN 1642

ITEM	AANTAL
Meierwoningen van de Hollandse Compagnie, op hun gebied:	14 huizen, 28 woonsteden.
Meierwoningen Bentincks en Van Echtens:	10 huizen, 20 woondsteden.
Schuurwoning van de veenmeester van de Hollanders:	1
Rentmeesterswoningen van de Hollanders en de Compagnie van de 5000 Morgen:	2
Woning schaapherder, nu Wolfsbos:	1
Herberg Pieter Lacourt:	1
Bouwhuis Hendrik Schaeper:	1
Verlaatshuis:	1
Totaal aantal huizen en woondsteden:	31 huizen, 55 woonsteden.
Geschat aantal inwoners ⁵⁶ :	Minimaal 248

HET ONTSTAAN VAN DE BRANDWEER EN DE NAAM VAN HET DORP

Hoe werd het dorp genoemd? Met het Hoge Veen werd toch eigenlijk het hele gebied bedoeld? Dat gebied vinden we op kaarten en in stukken ook wel terug als de Echteringer Hoge Veenen, Echtens Hoogeveen of Echtense Venen. Dit 'Echtens' werd ook vaak beschreven als 'Egtens'. Het op de rand van dat veengebied ontstane dorp vinden we op de kaart van

Pynacker terug als Nieuw-Echten, en op de navolgers ervan soms ook als Hoog-Echten, bij de Echtense Grote Venen. Namen als Nieuw-Echten en Hoog-Echten voor het dorp op het Hoogeveen zijn in andere stukken niet aangetroffen. Ze zijn klaarblijkelijk wel bedacht voor het dorp, maar niet in de praktijk in gebruik geweest. In deze studie wordt steeds gesproken over Hoge Veen. Maar wat zeiden de mensen zelf, als ze hun dorp bedoelden? Wat zeiden de eigenaren van het dorp als ze het over het dorp hadden?

De eerste verdeling⁵⁷ van de marke van Steenberg en Ten Arlo kwam tot stand op 1 juni 1641. Daaronder viel ook de westkant van de huidige Hoofdstraat, die toen nog niet bebouwd was. In het verdelingsplan heette de rij eenvoudige woningen op de oostkant van de wijk 'De Huizen'. Onder de naam 'De Huizen' was het beginnende dorp blijkbaar bekend in de naaste omgeving. We vinden de naam ook in diverse andere stukken, opgemaakt voor de Hollandse Compagnie of de Compagnie van de 5000 Morgen. De streek 'De Huizen' zou tot in het begin van de 20^e eeuw een van de aanduidingen van de Hoofdstraat en de stegen er omheen blijven. Verondersteld is vaak dat deze naam te maken had met de rijke herenhuizen langs de Hoofdstraat. Dit in tegenstelling tot de eenvoudige woningen in de rest van het dorp en in de velden. In latere jaren zal men deze betekenis inderdaad zo ervaren hebben, want de bebouwing rond de Hoofdstraat was opvallend voor de veenkolonie, maar in eerste instantie was dit zeker niet zo.

In 1641 en omliggende jaren waren er nog geen grote herenhuizen langs de wijk, de latere Hoofdstraat. De huizen waren de eerste meierwoningen van de eerste kolonisten van het Hooge Veen. De naam 'de Huizen' herinnerde dus aan de eerste kolonie Hoogeveen, de eenvoudige lintbebouwing op de rand van een groot onbewoond gebied. Voor het Drentse platteland was deze rij bebouwing opvallend. Het ging hier namelijk om woningen met vooral een woonfunctie, terwijl de meeste Drentse dorpen bebouwd waren met panden waarin ook vee en landbouwproducten een plaats moesten konden vinden. Het was echter geen naam waarmee men het dorp verderop zou kunnen aanduiden. Het was een soortnaam voor de panden aan de Eerste Wijk, geen eigen naam voor het dorp. Elders waren ook huizen en zou men bij die naam niet aan het dorp op de rand van het hoogveen denken. Hoe noemde men het dorp dan wel, of beter gezegd: hoe noemde men het dorp nog meer? We krijgen een indruk van de naamgeving van het dorp uit een onverwachte hoek. Daarvoor moeten we naar de brandweer van het Hooge Veen.

De geschiedenis van de brandweer in letterlijke zin, het zich georganiseerd weren als er brand is, begint in 1641. Cornelis Willems Dedel en Gerrit Huijgens van Hoogeveen waren van 16 tot en met 26 juli (Nieuwe Tijd) weg uit Leiden, voor een reis naar het Hooge Veen. Op de agenda die ze vanuit de vergadering van de Hollandse Compagnie meenamen stond onder andere: *"En ook met de Heer van Echten spreken van brandgereedschap"*. De reactie: *"De Heer van Echten zou hier op orders beramen en overdenken."* In juli 1641 werd de zaak van het brandweren op het Hoogeveen dus wel besproken, op initiatief van de Hollanders, maar kwam het niet verder dan de afspraak dat Roelof van Echten zich ermee bezig zou houden. Daar kwam helemaal niets uit. Het conflict tussen Roelof van Echten, de Hollanders en de Bentincks escaleerde⁵⁸. Roelof van Echten's houding was of werd zodanig dat hij openlijk door de Bentincks werd beschuldigd van tiranniseren van de bevolking van Hoogeveen. Er was geen aandacht voor opbouw van de samenleving.

Daarvoor kwam pas weer ruimte in 1647, na Roelofs dood. Het Hollandse initiatief werd uitgewerkt. We lezen in de notulen van de Compagnie van de 5000 Morgen van 18 juni 1647: *'Dat al langs heen zo ver de wijk voor de huizen betimmerd is, een bekwaam zandpad zal gemaakt worden, waartoe een ieder der heren participanten zijn meiers zal constringeren. Op het stuk om orde te stellen van brandgereedschap is geordonneerd dat men zal laten maken vijftig brandemmers, en dezelve tekenen met H en V en wordt voorts geordonneerd dat ieder huisgezin zal gesteld worden op het onderhouden van een bootshaak.'* We lezen hier verschillende dingen: Alle meierwoningen van de participanten van de Compagnie van de 5000 Morgen stonden langs de Eerste Wijk, de huidige Hoofdstraat. Er werden 50 brandemmers gemaakt, om gezamenlijk de brand te kunnen blussen, waar die ook maar

mocht ontstaan. Dat houdt in dat men op dat moment de inschatting maakte dat er op het Hooge Veen ongeveer 50 huishoudens waren die bij brand ingezet konden worden. We berekenden 56 woonsteden voor omstreeks 1642, maar niet iedereen zal zichzelf aan de emmer hebben zien staan. Er waren ook leidinggevers bij de brand nodig. De conclusie is dat 50 emmers voor 56 woonsteden (en in 1647 vast al wel wat meer) een goed beeld zullen geven van het aantal arbeiders en schippers, en de berekening voor omstreeks 1642 bevestigen. De emmers waren gemerkt met H en V. Dat kan niet anders betekenen, dan dat men toentertijd het dorp in eigen kring aanmerkte als Hooge Veen. Niet alleen het veengebied was het Hooge Veen of Echtener Hooge Veen, ook het dorp heette toen al Hooge Veen, al bleef een aanduiding als ‘De Huizen’ ter plaatse ook in gebruik. De huidige plaatsnaam ‘Hoogeveen’ is niets anders dan een enigszins gewijzigde schrijfwijze van hoe het dorp oorspronkelijk al genoemd werd.

Hoe ging het verder met de brandemmers? We lezen in de notulen van de Compagnie van de 5000 Morgen van 6 mei 1648: *‘De resolutie in de voorleden jare genomen nopende het onderhouden van enig brandgereedschap is op dezelve bij deze nader geresolveerd, dat ze met de allereerste zal worden in het werk gesteld en dat tot Leiden de brandemmers zullen worden besteld, dat de rentmeester voor elk huis een bootshaak zal moeten maken en dat de jawoorders elk gehouden zullen wezen dezelve te maken en te leveren een stok tot behoorlijke lengte en dezelve in haar lieden huizing bewaren en altoos bij de hand en gereed houden, om de zelve bij tijd van nood te mogen gebruiken, en dewijl nodig wordt tot wering van brand, twee brandzeilen, is geresolveerd en goed gevonden dezelve tot Amsterdam te doen kopen en dezelve laten in de bewaring van de respectieve rentmeesters.’* Rentmeesters in het meervoud, zo lezen we. Beide rentmeesters van Echtens-Hoogeveen, voorop de Eerste Wijk, zouden dus een brandzeil in huis krijgen. De brandemmers werden besteld in Leiden, de stad van de Hollandse Compagnie, de zeilen in Amsterdam. Verder werd voor elk huis een bootshaak gemaakt, en men moest zelf daarvoor een steel leveren. Maar de emmers waren er nog niet.

Uit de notulen van de Compagnie van de 5000 Morgen van 2 juli 1649: *‘En is wijders de resolutie in de voorgaande jaar genomen, nopende het inkopen van brandgereedschap, geresumeerd en gearresteerd met verklaring dat tot dien einde zullen worden ingekocht vijftig brandemmers, te verdelen in drie huizen, te weten het ene gedeelte in de behuizing van de Weledele Heer Schaap, tien in de behuizing van Peter La Court en tien in de gemene behuizing van Hollandse participanten, en dat zezelve zullen worden getekend met H:V:’.* Nadien werd er in de vergaderingen van de compagnieën niet meer over gesproken. We vinden er tenminste in de notulen niets over terug. We gaan er dan ook van uit dat de brandemmers in de loop van 1649 gekomen zijn, en verdeeld zijn over de drie genoemde huizen. De bootshaken bleken in 1655 nog niet overal te zijn, zodat 16 mei 1655 de hoofddirecteur van de Compagnie werd gevraagd ervoor te zorgen dat dit alsnog zou gebeuren.

Het pand Venendal stond de noordpunt van Echtens-Hoogeveen. In een ruimte van of bij dit bijzondere pand werden 30 emmers geplaatst. De andere 20 emmers werden verdeeld over de herberg van Peter La Court en de rentmeesterswoning van de Hollandse Compagnie. Als er in 1649 in totaal tien emmers werden geplaatst in de herberg van Pieter La Court, op de westkant van de Eerste Wijk, kunnen we daaruit opmaken dat er in dat jaar ongeveer 10 woningen op de westkant van de wijk stonden, in de nabijheid van de herberg. De alarmering bij brand werd gedaan door de trommelslager van Hoogeveen. Uit de 17^e eeuw hebben we daarover geen concrete gegevens, maar dit is wat we daarvan kennen uit de 18^e eeuw en later⁵⁹.

Aangenomen mag echter worden dat men ook in de 17^e eeuw bij brand geen middel ongebruikt liet om het hele dorp te alarmeren.

Niet alleen de emmers, ook het systeem van brandweren kwam uit Leiden. Daar had men de stad verdeeld in ‘bonnen’, wijken. Per wijk kende men in Leiden emmerbewaarders. Door het plaatsen van emmers in aangegeven aantallen in aangegeven woningen, moet men er in 1649 op het Hooge Veen ook van zijn uitgegaan dat mensen van een specifiek gedeelte van het dorp een beroep zouden doen op de emmers van een van de huizen. Er ligt dus een vorm van verdeling in wijken ten grondslag aan het emmersysteem. Daarin zien we de oervormen van wat we later zullen leren kennen als het Hollandse Rot, het Noordse Rot en het Wester Rot, in het geval van de brandemmers bediend door de rentmeester van de Hollandse Compagnie, Domheer Schaap en Pieter La Court. Gezien hun centrale rol bij brand moeten ze daarbij leidende posities hebben gehad. Een 17de eeuwse Leidse beschrijving zegt van de emmerbewaarders⁶⁰: *“de welke elk een zeker getal van emmers en zeilen met een bijzonder merk, in bewaring hebben, die zij in tijd van brand moeten uitleveren, dewelke de brand geuit zijnde, bij de bonmeesters verzamelt, en elk weder ’t huis besteld worden.”* In Hoogeveen zal het niet anders zijn gegaan dan in de voorbeeldstad Leiden. De Hoogeveense emmerbewaarders waren de eerste brandmeesters.

We kennen door voorgaande citaten de emmerbewaarders van Hoogeveen (Schaap, Peter La Court en de rentmeester van de Hollandse Compagnie). We weten dat zowel de rentmeester van de Hollandse Compagnie als die van de Compagnie van de 5000 Morgen een brandzeil in huis had. We weten dat alle woningen een bootshaak kregen, en dat er 50 emmers werden besteld. We kennen uit de Leidse stukken de organisatie van de brandweer, die als model gold voor die van Hoogeveen. We weten dat er geen vergoeding was voor het weren van brand, maar dat iedereen het als een burgerplicht diende te zien om bij brand in te grijpen. Niet alleen vanwege de burenplichten, maar ook omdat bij brand al snel vlammen over zouden slaan, en have en goed van velen verloren zouden gaan. En natuurlijk was de brandweer ook in het belang van de Compagnie van de 5000 Morgen, die bij brand zowel meierwoningen als kostbaar veen verloren zou zien gaan. Een andere vorm van burgerlijke overheid was er toentertijd niet op het Hooge Veen. Een kerspel Hoogeveen kende men nog niet, en de Heerlijkheid richtte zich alleen op juridische zaken. Vandaar dat het eigenlijk vanzelfsprekend is dat de brandweer uitging van deze Compagnie.

Uit voorgaande krijgen we een beeld van de brandweer van Hoogeveen, zoals deze vanaf 1647 werd gevormd. Er was sprake van een vrijwillige brandweer, waarbij alle woningen in geval van brand een emmer dienden te halen en een man dienden te leveren om mee te helpen. Het is niet duidelijk wanneer deze eerste brandweer van het Hooge Veen (HV stond er op de emmers!) voor het eerst heeft gefunctioneerd. We kennen alleen het besluit om aan te schaffen, en dat aanschaffen zelf werd wat vooruit geschoven. We kennen niet het moment waarop deze vorm van brandweer voor het eerst actief was. Maar toen ze dat werden, toen ze de eerste brand te lijf gingen, hoe kon men dan met leren emmers, brandzeilen en bootshaken een brand blussen?

Er was een voorkeur voor leren emmers bij de brandweer in de diverse steden omdat deze emmers lichter waren en redelijk waterdicht waren. Dat kon van houten emmers die op voorraad lagen niet worden gezegd. Houten emmers droogden uit en waren vervolgens zo lek als een zeef omdat er kieren tussen de plankjes kwamen. Leren emmers waren ongeschikt voor huishoudelijk gebruik, omdat ze niet rechtop bleven staan en altijd toch wel iets lekten. Het voordeel daarvan was dat ze niet in gebruik genomen werden door de bevolking, als er

een tijdje geen brand was geweest. Eenmaal aangeschaft waren en bleven leren emmers beschikbaar, in goede waterdichte staat. Bij brand vormden mensen een lange rij, waarin emmers water werden doorgegeven. Vaak waren dit de mannen van het dorp. Als het ging om een hoger gebouw moesten de emmers via ladders worden doorgegeven. Dit was nauwelijks een effectieve manier van blussen. Hoe dan ook, de emmers werden boven het vuur geleegd. Ze gingen via een tweede rij met mensen terug naar het water. Die tweede rij bestond vaak uit vrouwen.

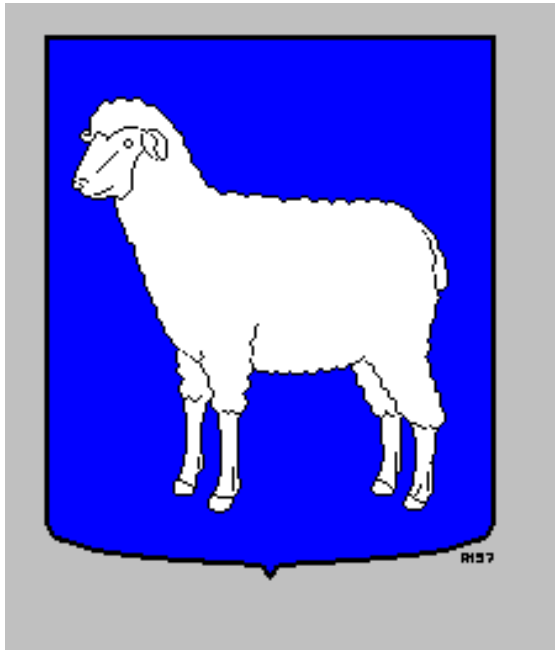
De brandhaak of bootshaak kon gebruikt worden om een emmer snel te vullen. De emmer werd met het hengsel over de haak gelegd, in het water gehouden en gevuld en wel weer opgehaald. De bootshaak werden tevens gebruikt om houten huizen omver te halen, die nog niet in brand stonden. Daarmee konden brandgangen worden gemaakt, waardoor uitbreiding van de brand soms voorkomen kon worden. Daarbij waren echter ook bijlen en zagen nodig, maar die waren blijkbaar altijd wel ergens aanwezig. De bootshaak was ook geschikt om een brandend pand uit elkaar te trekken, om zo de brand van brandstof te onthouden. Brandzeilen werden gebruikt om over de gevels van aangrenzende panden te hangen, of op daken te leggen, waarna ze nat werden gemaakt. Daardoor werd voorkomen dat een brand door stralingshitte oversloeg. De zeilen werden op hun plaats gelegd met de al genoemde bootshaken, waaraan lange stokken zaten⁶¹.

WAAROM KREEG HOOGEVEEN DIE NAAM EN GEEN ANDERE?

We weten zo via de ontstaansgeschiedenis van de eerste brandweerorganisatie hoe men het dorp op het veen noemde: HV, Hoogeveen of Hooge Veen. Waarom heeft Hoogeveen deze naam gekregen? De vaak gehoorde en zo voor de hand liggende verklaring (“Hoogeveen heet Hoogeveen omdat het dorp op het hoogveen is ontstaan”) is niet volledig en vooral niet logisch. Als het bij kolonisaties gebruikelijk was om een plaats te noemen naar de soort veen dat er gewonnen werd, zouden er in Nederland tientallen plaatsen met namen als “Hoogeveen” en “Lageveen” moeten zijn. Het was echter gebruikelijk om dat juist niet te doen. Kolonies en streken werden veelal genoemd naar de eigenaren, de stichters of de omgeving waar die vandaan kwamen. Vandaar dat het ook niet vreemd zou zijn geweest als het huidige Hoogeveen als dorp op het hoogveen “Leidseveen” of “Nieuw-Leiden” was geworden. Per slot van rekening heette een andere nauw bij Leiden betrokken volksplanting Leiderdorp. Dat het “Hoogeveen” is geworden, is opmerkelijk. Dit wordt nog opmerkelijker, als we beseffen dat er in Nederland maar twee andere plaatsen “Hoogeveen” zijn geworden en dat die andere plaatsen allebei in de buurt van Leiden liggen. Daar komt nog bij dat deze plaatsen in verband te brengen zijn met de Hollandse participanten van de Compagnie van de 5000 Morgen!

De beide andere ‘Hoogeveens’ zijn Hoogeveen in Rijnland en Hoogeveen in Delfland. Hoogeveen in Delfland was een heerlijkheid van 263 morgen en 507 roeden groot, vallend onder het baljuwschap van Delfland. In 1834 werd dit Hoogeveen tot één gemeente samengevoegd met Nieuwveen en Nootdorp. Hoogeveen in Rijnland was aanvankelijk een hoogveengebied, waar tot het peil van het grondwater de turven werden afgestoken. In de 16e eeuw ging men over op baggeren, tot op de zeeklei, waardoor een uitgestrekte watervlakte ontstond. De heerlijkheid Hoogeveen raakte ontvolkt en uiteindelijk zelfs helemaal ontgrond, zodat de heerlijkheid niet meer was dan een deel van een groot meer. Pas in de tweede helft van de 18de eeuw ontstond hier weer land. De Rijnlandse heerlijkheid Hoogeveen en de omliggende gebieden werden weer drooggemalen⁶². Er groeide een landbouwgemeenschap.

De heerlijkheid Hoogeveen in Rijnland kende in 1844 een gehucht Hoogeveen en enige verstrooid liggende huizen. De oppervlakte was 452 bunder, 78 vierkante roeden en 20 vierkante ellen. De 10 huizen werden bewoond door 11 gezinnen, samen 100 inwoners, die

hun bestaan vonden in de landbouw. Dit gehucht Hoogeveen lag 3 uur ten zuidoosten van Leiden⁶³. Dit Hoogeveen viel kerkelijk onder Benthuisen, waar het in 1855 mee werd samengevoegd. In 1991 werd het een deel van Rijnwoude. Deze heerlijkheid had een wapen. Dit wordt omschreven als "een zilveren schaap op een veld van azuur (blauw)".

De Hollandse participanten van de Compagnie van de 5000 Morgen waren betrokken bij beide 'Hoogeveens'. Jonkheer Gerard van Rander-vorde van der AA was dijkgraaf van Delfland. Maar het was vooral het Hoogeveen in Rijnland dat voor de participanten van belang was. Participant Cornelis van Schilperoort was (net als zijn vader Ewout van Schilperoort) secretaris van het Hoogheemraadschap van Rijnland). Hij trad op als makelaar voor de Compagnie van de

5000 Morgen en verwierf zo 100 morgen veen. Participant Gerrit Huygens van Hoogeveen had ruime ervaring in het werken met veenderijen. Hij was heer van de heerlijkheid Hoogeveen in Rijnland. De eerste kaartenmaker van de Compagnie was Steven van Broeckhuijsen, gezworen landmeter van Rijnland. Hoogeveen in Rijnland was toen de Compagnie van de 5000 Morgen werd gesticht door de ontgroning geschiedenis geworden. Dit Hoogeveen had echter een goede klank. De Hollandse investeerders kenden het gebied als een voormalig wingebied waar goed aan verdiend was. De bekendheid van de Hollandse geldschietters met het Hoogeveen in Rijnland en de goede klank die deze naam had bij de

investeerders (met het oog op te verwachten winsten) zal de reden zijn geweest dat na de stichting van de Compagnie van de 5000 Morgen ook het Drentse veen aan de man werd gebracht onder de naam Hoogeveen. De naam was zeer praktisch om de verkoop van het veen te bevorderen.

Het wapen van de familie Van Hoogeveen, zoals dat voorkomt in de gevel van het in 1650 gestichte Eva van Hoogeveenshofje te Leiden.

In Drenthe had de naam 'Hoogeveen' een andere bijklank. Het Lageveen, in de marke van Steenberg en Ten Arlo, was geen laagveen maar hoogveen dat lager was gelegen dan het hoogveen ten oosten daarvan. Dat laatste hoogveen lag vele meters hoger. Lageveen en Hoogeveen hadden in die context dus niets met de soort veen te maken en alles met het

niveaueverschil in het Drentse landschap. Beide namen waren dan ook ideaal om aan te geven dat het ging om het veen en om welk veengebied het ging. Voor de bevolking in het zuidwesten van de Landschap Drenthe had men niet meer nodig dan die aanduidingen. Zo was de aanduiding ‘Hoogeveen’ dus een naam geworden die zowel in Holland als in Drenthe eenvoudig en praktisch was en herkenning opriep.

Voor het aanduiden van het hele veengebied in Drenthe werd echter niet enkel gekozen voor het woord ‘Hoogeveen’. Men koos voor Echtens-Hoogeveen. We weten door een aantekening van Pijnacker bij zijn kaart dat hij dit ‘Echtens’ zag als een bezitsaanduiding. Men bedoelde hiermee volgens hem dat het gebied privé-bezit was van Roelof van Echten. Pijnacker sprak namelijk in een bijgevoegde tekst bij zijn kaart van het Beiler Dingspil⁶⁴, *“en begrijpt in zich de Groote Echter Veenen, alzo genaamd van het huis Echten, als de heren van Echten toebehorende.”* Uit de gang van zaken in de 30’er jaren van de 17e eeuw werd duidelijk dat Roelof van Echten niet de eigenaar was van het hele gebied. Daar komt nog bij dat de kolonisatie bevorderd werd door de Hollandse Compagnie op hun gebied, niet op het gebied van Roelof van Echten. Omdat het ‘Echtens’ een bezitsaanduiding was en het dorp ontstond op het gebied waar Roelof van Echten geen eigendomsrechten meer had, ligt het voor de hand dat voor de Hollanders een dorpsnaam Echtens-Hoogeveen niet aanvaardbaar was. Soms lezen we over bewoners van “Egtinger Vene”⁶⁵. Die naam verdween al snel, wat om dezelfde reden zal zijn geweest. Ook Hoog-Echten of Nieuw-Echten, waarschijnlijk voorstellen van Roelof van Echten of diens vriend Cornelis Pijnacker, waren voor de Hollanders niet aanvaardbaar. Die conclusie kunnen we trekken omdat de Hollanders deze namen niet gebruikten. Ze komen enkel voor op varianten van Pijnackers kaart. Alle namen met het woord ‘Echten’, ‘Echtens’ of ‘Egtinger’ erin zouden duiden op bezit van de familie van Echten, of een actieve rol van de familie Van Echtens suggereren bij de stichting van het dorp.

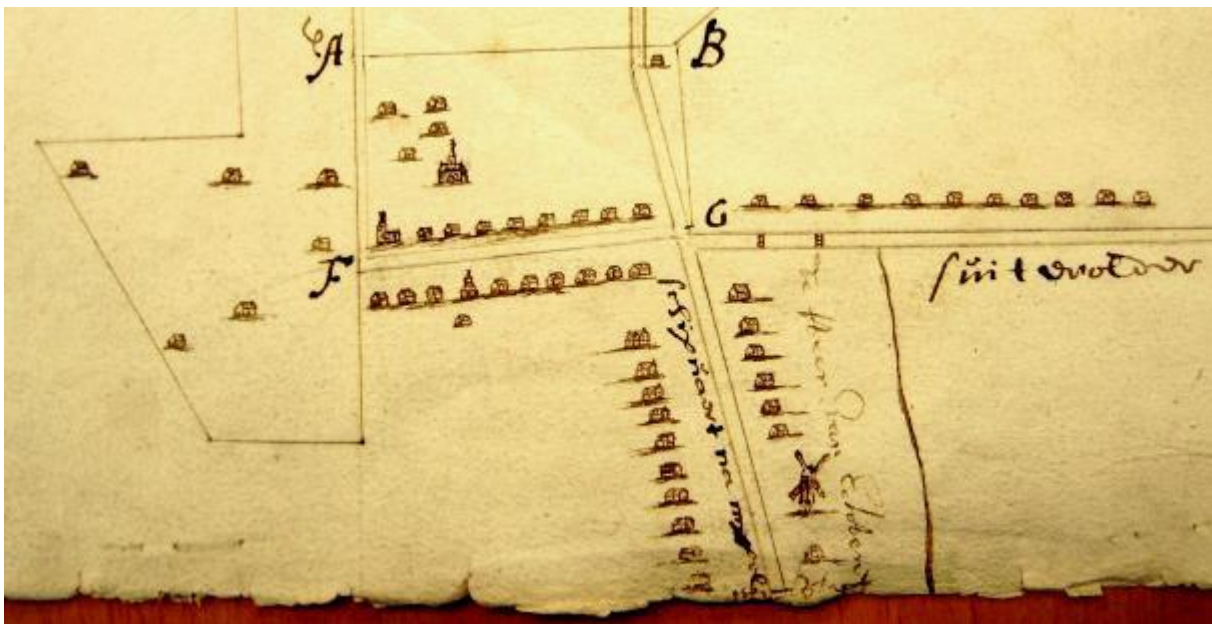
Samengevat: het dorp Hoogeveen in Drenthe moet zijn naam gekregen hebben omdat de naam ‘Hoogeveen’ voor de Hollandse geldschietters een goede promotiewaarde had en de aanduidingen met het woord ‘Echten’ erin vanwege de onterechte bezitsverwijzing voor de Hollanders onaanvaardbaar was. De aanduiding ‘Hoogeveen’ was voor de bevolking en omgeving al snel vertrouwd, omdat zo diverse veengebieden door uiterlijke kenmerken uit elkaar gehouden konden worden. Bij de goorspraak van Echtens-Hoogeveen van 11 februari 1643 werd de bevolking al aangeduid als *‘de burenen van ’t Hoogeveen’*⁶⁶. Overigens werd op dezelfde goorspraak Carst Peters aangeduid als rentmeester ‘in Echtinger Vene’. Diverse aanduidingen bleven nog vele jaren door elkaar heen gebruikt.

HET DORP HOOGVEEEN OMSTREEKS 1660

De eerste plattegrond van het dorp Hoogeveen vinden we op de rand van een ongedateerde kaart⁶⁷. Op de kaart is het Kruis er al. Het Alteveerse – of Sloodse Opgaande, dat het Kruis compleet zou maken, kon pas gegraven worden nadat in 1651 de boeren van Zuidwolde eindelijk toestemming hadden om hun eigen venen te verturven. Het eerste deel was klaar in 1653⁶⁸. Andere ijkpunten zijn enkele opvallende gebouwen, waarvan bekend is wanneer de bouw begon: de kerk van het dorp (1652) en huize Veenendaal (1646). Het vaartenstelsel in het Hollandsche Veld laat een opgaande zien tot in de Triangel, een driehoekig stuk grond bij het huidige Hollandscheveldse Opgaande. We weten uit de notulen van de Hollandse Compagnie dat dit is klaar gekomen in 1653. In de jaren daarop werd het opgaande nog verder uitgegraven, maar dat laat de kaart niet zien. Los daarvan geeft het kaartje geen

feitelijk beeld van de wijken, maar probeert het wel de greppels naar de grote meren in beeld te brengen. Dat zal ook het doel van de kaart zijn geweest: in beeld brengen van het stelsel van greppels en meren, dat de Hoogeveense Vaart van water voorzag.

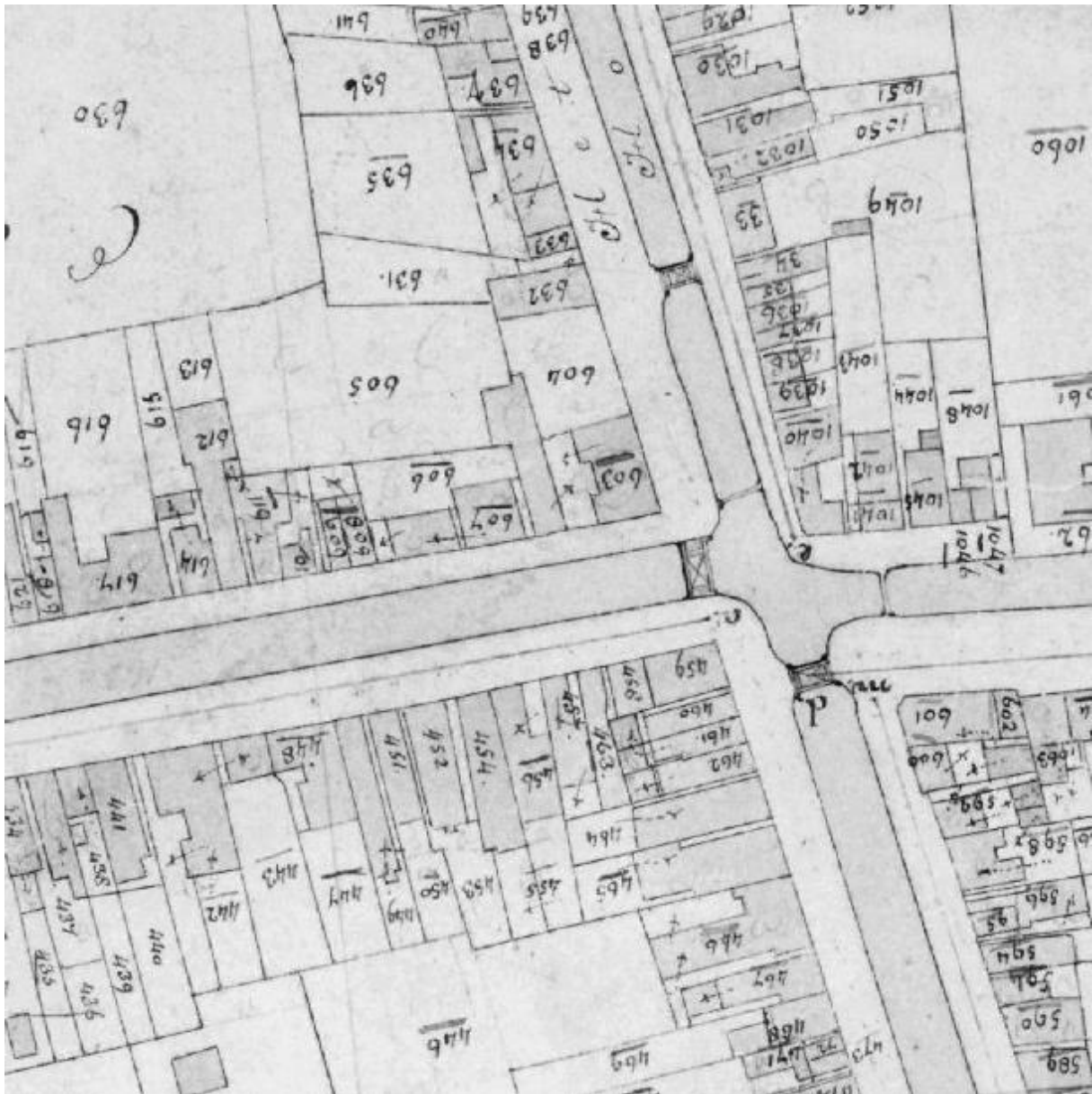
Als de kaart veel later dan 1653 was gemaakt, had men de greppels in het Vierkante Blok, rondom het huidige Hollandscheveldse Opgaande, heel anders weer moeten geven, omdat met het graven van de wijken ook de afwatering van de meren anders werd. De flinke rij woningen aan het Alteveerse Opgaande doen aan de andere kant vermoeden dat de vervening daar al goed op gang is gekomen, en de bouw van de kerk is ook al een flink eind opgeschoten. De eerste molen van Hoogeveen was een poldermolentje, waarschijnlijk een Tjasker, vermeld op 1 juni 1641, die op de noordkant van de huidige Schutstraat stond.⁶⁹ De eerste grote molen van Hoogeveen, op de zuidkant van de Hoogeveense Vaart, wordt op deze kaart al aangegeven. In 1662 sprak men nog van “*de nieuwe molen*”⁷⁰. De Molen kan dus niet ver voor 1662 gebouwd zijn. Conclusie: de plattegrond van het dorp moet gemaakt zijn rond 1660. Als we daar van uit gaan hebben we een veilige datering, die het vaartenbeeld ook nog enigszins recht doet. In die periode is het ook verklaarbaar dat we het hele gebied ten zuiden van de Hoogeveense Vaart aangeduid zien als gebied van ‘*De Heer Van Echten*’, zoals we op het kaartje zien. Deze claimde namelijk de juridische rechten over het gebied, wat door de bewoners daarvan bestreden werd⁷¹.

Het dorp Hoogeveen, omstreeks 1660 (Archief Huize Echten no. 928 A-3).

Wat zien we op de kaart? De kaart is getekend vanuit de beleving van iemand die door of langs de ‘Schipvaart’ naar het veen trekt. Onder is het westen, boven het oosten, en zo werd er ook vaak over het gebied gesproken. De Schutstreek telde 17 huizen en een molen. Aan het Sloodse – of Alteveerse Opgaande stonden 10 panden. Langs de beide zijden van de Huizen, de huidige hoofdstraat, tellen we 20 panden. 11 panden en de kerk staan enigszins verspreid in de velden. Deze schets zegt dus dat het dorp van toen 60 panden telde. De schets zal een aardig goed, maar niet exact, beeld geven van het dorp uit die dagen, waarbij we weer rekening moeten houden met het feit dat in één pand twee woningen konden zitten, terwijl de tekenaar niet letterlijk alle panden weergaf. Zijn getekende huisjes zijn in aantal en vormgeving een benadering, om aan te geven waar en hoe er gewoond werd. Het grote pand op de noordkant van de huidige Hoofdstraat, schuin boven de F, is huize Veenendal. Het grote

pand op de andere zijde van de Hoofdstraat is het herenhuis Den Claerenbergh. Opvallend is ook wat de kaart niet laat zien. We weten dat op de ene kant van het begin van de Eerste Wijk (Hoofdstraat) de rentmeesterswoning van de Hollandse Compagnie stond, en daar tegenover op de andere kant de rentmeesterswoning van de Van Echtsens. Maar deze beide woningen zijn niet speciaal aangegeven op de kaart. In de toenmalige situatie zal het hier dus niet zijn gegaan om panden met een bijzondere functie. De rentmeesterswoningen hadden wel een bijzondere functie maar waren niet opvallend genoeg om speciaal te vermelden.

Het Kruis zo'n 170 jaar later, toen rond 1829 het kadaster in werking trad. Toen was ook het Haagje aan beide zijden bebouwd. Ook hier is het oosten boven.

Wat wel opvallend is, is dat het dorp Hoogeveen inmiddels een gemeenschap is geworden, waarin geen van de deelgebieden nog een overheersende rol speelt. Aanvankelijk waren het de woningen van de Hollandse Compagnie, die prominent aanwezig waren. Ze vormden het eerste dorp Hooze Veene, en waren in 1644 nog steeds sterk vertegenwoordigd, naast enkele meierwoningen op het gebied van de Van Echtsens en de Bentincks. In 1660 is Zuidwolder

Hoogeveen inmiddels ook tot stand gekomen. Het Hollandsche Veld is gewoon een deel van het dorp Hoogeveen. Het dorp Hoogeveen is inmiddels gevormd op alle gebiedsdelen rondom het Kruis. Er is een evenwicht. Een evenwicht dat 30 jaar later verstoord zal zijn, zoals we nog zullen zien als we de bevolking van 1691 analyseren. Rond 1660 is dat evenwicht echter voldoende om als dorp gezamenlijk te werken aan de totstandkoming van een kerk en een school⁷².

BEVOLKINGSONTWIKKELING TOT 1691

Voor onze kennis van de bevolking van Hoogeveen is het haardstedenregister van 1691 van groot belang⁷³. Voor het eerst vinden we een volledige lijst van alle huishoudens in Hoogeveen en omstreken. Op basis daarvan kunnen tellingen worden opgezet, waarin we ook onderscheid maken tussen verschillende bevolkingsgroepen. Een deel kon geen haardstedengeld betalen en was vrijgesteld, de paupers. De arbeidersbevolking betaalde slechts f 1,-, terwijl een schipper of een middenstander f2,-, betaalde. In die laatste groep zaten ook de echte gegoeden, waartussen echter op basis van het haardstedenregister geen onderscheid is te maken. We kennen niet de exacte omvang van de Hoogeveense gezinnen, maar er is wel een werkbaar cijfer gevonden. We kunnen uitgaan van 4,5 personen per haardstede⁷⁴. Ondanks deze gebreken kunnen we komen tot een aanvaardbaar beeld van de bevolking:

Bevolking Hoogeveen 1691

	Echtens-Hoogeveen	Zuidwolder-Hoogeveen	Pesserveld	Totaal
Betalers van f 1,-	57=38%	74=32%	10=32%	141=34%
Betalers van f 2,-	71=48%	138=59%	16=52%	225=55%
Pauper	21=14%	20=7%	5=16%	46=11%
Totaal huishoudens, per gebied, en in procenten van kerspel	149=100% 149=36%	232=100% 232=56%	31=100% 31=8%	412=100%
Totaal inwoners	670,5	1044	139,5	1854
Schippers	16	42	2	60

We kunnen constateren dat wonen in Zuidwolder-Hoogeveen voor de kolonisten aantrekkelijker was dan wonen in Echtens-Hoogeveen, want in Echtens-Hoogeveen woonde slechts 36% van de bevolking. Die minderheid van de bevolking heeft het grootste aantal paupers, zowel in procenten als in aantallen. Het aantal mensen dat het hoogste bedrag aan haardstedengeld betaalde was in Zuidwolder-Hoogeveen bijna het dubbele van het aantal mensen in Echtens-Hoogeveen. Zuidwolder-Hoogeveen had dus duidelijk een relatief meer

gegoede bevolking dan Echtens-Hoogeveen. Traditioneel was het de schippersbevolking die een leidende rol vroeg op kerkelijk gebied. Ook die vinden we in Zuidwolder-Hoogeveen sterk vertegenwoordigd, meer dan dubbel zoveel dan in Echtens-Hoogeveen. Het is dan ook begrijpelijk dat Zuidwolder-Hoogeveen een stem wilde hebben in zaken rondom kerk en school, die volledig door Echtens-Hoogeveen en rondom de familie Van Echten geconcentreerd waren⁷⁵. Verder leren de haardstedenregisters ons dat de bevolking inmiddels een flinke groep middenstanders kent: kooplieden, bakkers, wieldraaiers, grutmulders, kuipers, tappers, smeden, schoenmakers, chirurgijns, en wat al niet meer⁷⁶.

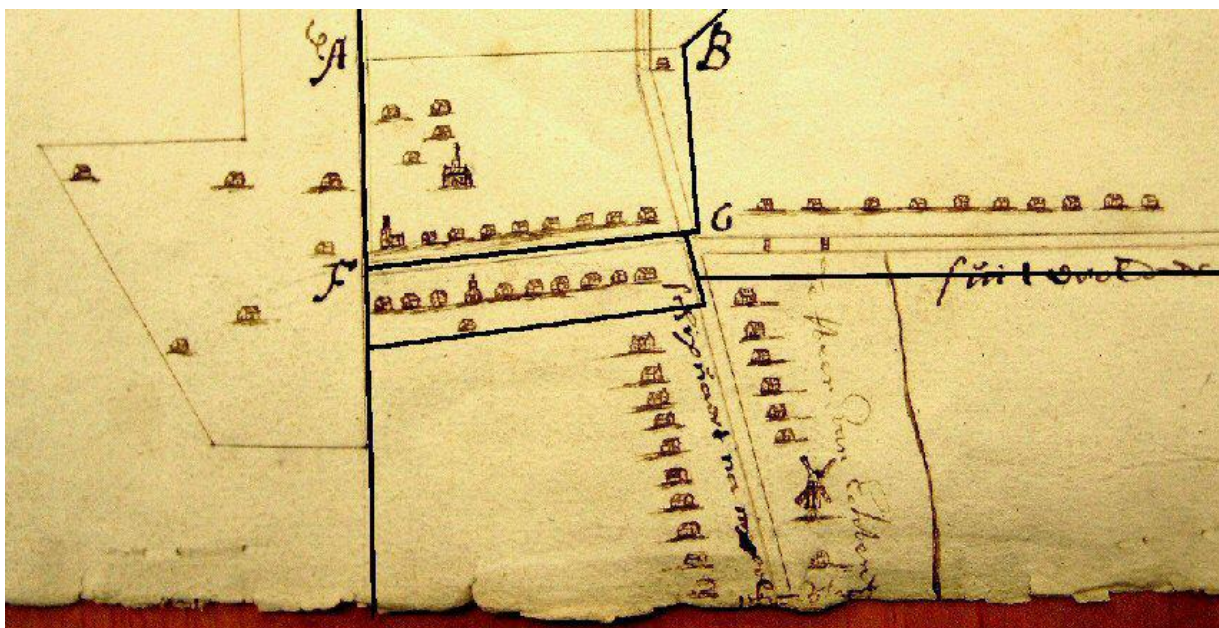
Deze cijfers en aanvullende cijfers over totaal andere zaken helpen ons om een beeld te krijgen van de bevolkingsgrootte uit voorgaande jaren. Zuidwolde telde in 1691 in totaal 107 huishoudens. Dat maakt 519 haardsteden c.q huishoudens voor Zuidwolde en Hoogeveen samen. Twee jaar eerder waren de weerbare mannen geteld. In 1689 telde Zuidwolde er 98. Het dorp Hoogeveen rekende men als één. Zuidwolder- en Echtens-Hoogeveen telden samen 340 weerbare mannen⁷⁷. Zuidwolde en Hoogeveen samen telden daarmee 438 weerbare mannen. Er waren minder weerbare mannen dan huishoudens, omdat niet ieder huishouden een vitale volwassen man kende, die in staat was om zich in een oorlogssituatie te weren. Met deze gegevens kunnen we de grootte van de bevolking van het Hoogeveen van 1665 berekenen. Dat jaar werden er namelijk 270 weerbare mannen in het hele gebied van Zuidwolde, Zuidwolder- en Echtens-Hoogeveen⁷⁸. Als we de cijfers 1689 gebruiken voor een inschatting van het aantal huishoudens van 1665, dan zien we dat bij een verhouding van 438:519 het aantal huishoudens 118,49 % is van het aantal weerbare mannen. Tussen 1689 en 1691 zal de bevolking van Hoogeveen nog weer wat gegroeid zijn, maar voor een schatting liggen de jaartallen dicht genoeg bij elkaar. Met 270 weerbare mannen in Zuidwolde, Zuidwolder- en Echtens-Hoogeveen in 1665 moeten er doorberekend toentertijd naar schatting 320 huishoudens zijn geweest in het genoemde gebied.

Om nu het bevolkingscijfer van Hoogeveen te leren kennen moeten we dat van Zuidwolde er af weten te trekken. In Zuidwolde werden in 1672 in totaal 73 huishoudens geteld. In 1630 waren er 68 gezinnen⁷⁹. Nu zijn de getelde gezinnen van 1630 mogelijk iets anders dan de in 1672 genoteerde haardsteden, maar er zijn aanwijzingen dat gezinnen en haardsteden, op de wijze waarop ze in het haardstedenregister werden genoteerd, nogal eens overlappend zijn geweest⁸⁰. We kunnen dan ook zeggen dat de bevolking van Zuidwolde in de periode 1630-1672 slechts licht groeide, zodat een geschat aantal van 70 Zuidwolder huishoudens in 1665 in de buurt zal komen. Als we de 70 Zuidwolder huishoudens aftrekken van de 320 huishoudens van het totale gebied, houden we een geschat aantal van 250 huishoudens over voor de plaats Hoogeveen in 1665, Echtens- en Zuidwolder-Hoogeveen samen. In die huishoudens moeten naar schatting (volgens de aangegeven verhoudingen) 211 van de in totaal 270 weerbare mannen hebben gewoond. De 250 huishoudens telden in 1665 naar schatting (249 x 4,5) 1125 bewoners.

Of de verhoudingen tussen de huishoudens en de weerbare mannen ook daarvoor nog opgingen is onduidelijk, en er zijn redenen om aan te nemen dat dit zelfs niet waarschijnlijk is. De compagnieën stelden in de eerste jaren dat er mensen op het Hoogeveen woonden die meierwoningen ter beschikking aan gezonde, volledig inzetbare arbeiders en schippers, zo mogen we aannemen. Iedere gezonde arbeider en schipper is ook een weerbare man. In dat geval is het aantal weerbare mannen gelijk of zelfs hoger dan het aantal huishoudens. In bevolkingscijfer voor 1633 en 1645 gaan we echter niet uit van de verhouding met de weerbare mannen, maar van 4,5 personen per berekend huis.

We hebben het hier over Echtens- en Zuidwolder Hoogetveen exclusief het Pesserveld. Volgens de kaart van omstreeks 1660 werd ook daar al gewoond. Op deze kaart zien we woningen afgebeeld. In Echtens- en Zuidwolder Hoogetveen samen vinden we 51 woningen, in het Pesserveld 6. Wetend dat er 211 weerbare mannen woonden in Echtens- en Zuidwolder Hoogetveen, en er per huishouden indien mogelijk 1 weerbare man geleverd moest worden, beseffen we dat de kaart van omstreeks 1660 slechts een indicatie geeft van waar er gewoond werd en niet te vergelijken is met de topografische kaarten van nu. Dat neemt niet weg dat we de ingetekende woningen wel kunnen beschouwen als een indicatie van de mate van bewoning van het Pesserveld, zonder aan de cijfers absolute waarde toe te kennen. Trekken we de verhoudingen 51:6 van het getekende aantal woningen door, dan kunnen we de bevolking van het Pesserveld inschatten als 11,76% van de bevolking van Echtens- en Zuidwolder Hoogetveen.

We komen dan al rekenend voor 1665 op een schatting van ongeveer 25 weerbare mannen, 29 huishoudens en 132 bewoners. Deze mensen woonden in het Pesserveld in het gebied dat eigendom was van leden van de familie van Echten, dat buiten de jurisdictie van de Heerlijkheid Echten lag, en deel was van het schultambt van Pesse, Echten en Ansen. De weerbare mannen stonden dus helemaal los van de structuur en organisatie van de weerbare mannen op het Hoogetveen, maar konden in geval van nood wel bijstaan. Voor een schatting van de bevolking van het gebied zijn ze wel weer van belang, omdat ze feitelijk te beschouwen zijn als een buitengebied van het dorp Hoogetveen, waar ze ook kerken. Voor 1665 komen we zo voor totaal Hoogetveen op $250+29=279$ huishoudens en $1125+132=1257$ inwoners. Helaas is voor 1642 niet helder te krijgen hoeveel mensen er toen in het Pesserveld woonden. Als er toen al mensen woonden. Het cijfer is dan ook waarschijnlijk verwaarloosbaar, maar voor de zuiverheid moeten we wel vermelden dat het niet gevonden is.

**Op de kaart van omstreeks 1660 zijn met zwarte lijnen de grenzen van de diverse schultambten en juridische bevoegdheden ingetekend.
Links van de lijn A F vinden we het Pesserveld.**

Op basis van de beschikbare cijfers kunnen we zo komen tot een overzicht van de bevolkingsontwikkeling van Hogeveen in de 17^e eeuw:

BEVOLKINGSGROEI HOOGEVEEN 17^E EEUW

Alle cijfers zijn berekende schattingen

Jaar	Aantal huizen of huishoudens	Inwoners
1630	0	0
1633	10	45
1642	55	248*
1665	279	1257
1691/1692	412	1854

**Exclusief het Pesserveld*

Het bevolkingscijfer van 1691 was het zelfde cijfer als in 1692, want de bevolking is niet gegroeid in dat jaar, zo blijkt als we de namen in het haardstedenregister tellen. Kunnen we deze cijfers koppelen aan enige logica, waardoor de schattingen betrouwbaarder overkomen? Tussen 1642 en 1665 groeide de bevolking van Hogeveen met 224 huishoudens. Verdeeld over 24 jaar is dat een gemiddelde groei van 9 1/3e huishouden per jaar. Tussen 1665 en 1691 groeide de bevolking van Hogeveen met 133 huishoudens. Verdeeld over 26 jaar is dat een gemiddelde groei van ongeveer 5,1 huishouden per jaar. De bevolking van Hogeveen bleef dus wel groeien, maar die groei nam af. Als we deze groeicijfers leggen naast de notulen van de Hollandse Compagnie⁸¹ komt dit niet vreemd voor. Voor 1665 ging het voorspoedig in de venen. Er werden op alle mogelijke manieren snelle ontwikkelingen doorgemaakt, nieuwe kanalen gegraven, nieuwe stukken veen als turf op de markt gebracht. Na 1665 waren er geldproblemen, arbeiders klaagden over te lage lonen, soms konden salarissen niet worden uitbetaald, en rondom het rampjaar 1672 lag het werk in het veen bijna helemaal stil. Een relatief snellere groei van de bevolking voor 1665 lijkt dan ook logisch. Rondom 1672 zou er zelfs sprake kunnen zijn geweest van teruggang van de bevolking, die door latere groeicijfers gecompenseerd zou kunnen worden. Hoe dan ook, zo beschouwd lijken de groeicijfers van de 17^e eeuw, met een piek voor 1665, niet onbetrouwbaar. Cijfers zeggen echter alleen wat als we ze zien in perspectief en als we de cijfers van namen kunnen voorzien, waardoor ze menselijker naar voren komen. De bevolkingscijfers van Drenthe van 1692 zijn gepubliceerd⁸². Een lijst van de tien grootste kerspels van Drenthe uit 1692 zegt voldoende over de plaats van Hogeveen in dat jaar:

De tien grootste kerspels van Drenthe in 1692

Kerspel	Huishoudens
Meppel	522
Hogeveen	412
Nijeveen	256
Coevorden	254
Beilen	228
Dwingeloo	201
Ruinen	199
Ruinen	193
Vries	173
Roden	169

Hoogeveen was van niets in 1630 uitgegroeid tot de tweede plaats van Drenthe in 1692. In 1983, bij het verschijnen van het boek “Hoogeveen, oorsprong en ontwikkeling 1625-1813” werd nog verzucht⁸³: *“Hoewel wij dus over de ontwikkeling voor 1691 in het duister tasten, is het wel duidelijk dat er voor 1630 nog niemand woonde”*. Inmiddels is duidelijk geworden dat er ook van voor 1691 veel informatie voor handen is, ook in de stukken die in 1983 al beschikbaar waren, maar de informatie moest nog gefilterd worden uit diverse niet direct voor de hand liggende bronnen. Dat is hierbij gebeurd.

DE EERSTE BEWONERS VAN HET HOOGE VEEN

Wie woonden er op het Hooge Veen? Omdat er zo rond 1635-1637 nog niet veel mensen woonden, moet wat we daarvan weten een aardige afspiegeling van de bevolking zijn. Bekend is dat Carst Peters als rentmeester in het pand van de Compagnie van de 5000 Morgen woonde, het ‘Olde Schippershuus’. In de zomer van 1634 werkte veenmeester Cornelis Moeus op het Hooge Veen. Hij had tevens werk aangenomen in de Smilder venen⁸⁴. In 1635 werkte Ditmer Boelen als schulte voor Roelof van Echten. Of hij op het Hoogeveen woonde, of dat hij er alleen werkzaam was, dat is niet duidelijk. In ieder geval was zijn jurisdictie onduidelijk en omstreden, want de Hollandse Compagnie schakelde schulte Lucas Steenberg van Zuidwolde en Zuidwolder Hoogeveen in, toen er in 1637 problemen waren rondom de zuidgrens van Echts-Hoogeveen. Dat was in de zomer van 1637, toen langs de door Steven van Broeckhuijsen ingetekende grenzen greppels werden gegraven en voetpaden werden aangelegd. Dit werk werd verricht door onder meer Aelert Lamberts, Hilbert Jans en Claes van Staggar, arbeiders van de Hollandse Compagnie⁸⁵.

Op 2 november 1637 werd er door schulte Lucas Steenberg een rogt, een getuigenverhoor gehouden, waarbij de volgende veenbewoners werden gehoord: mr. Gerrit Jacobs, veenmeester van de Hollandse participanten, 29 jaar, Andries Martens, omtrent 50 jaar, Marten Andries, omtrent 22 jaar, Klaas van Steggeren, omtrent 28 jaar, Albert of Allert Lambers, omtrent 30 jaar, Hilbert Jans, omtrent 20 jaar, Hendrik Egberts, omtrent 29 jaar, Egbert Barens, omtrent 30 jaar, en Hendrik Kiers, omtrent 32 jaar, *“alle wonende op de hoge Egtinger Vene”*⁸⁶. We vinden de drie arbeiders uit de eerste opsomming hier ook terug, zij het in een andere spelling van de namen. Deze namen bleven bewaard, omdat hun getuigenissen van belang waren bij de strijd om de zuidgrens van het Hoogeveen. Hun tijdgenoten en dorpsgenoten bleven ongenoemd, of de stukken zijn verloren gegaan. Verderop, in het kolonistendorp de Ossehaar, woonden in die dagen Geert Heermens, Roelof Bartels, Roelof Corneles, Jan Machiels, Hendrijck Jans, Claes Jans en Koop Jans⁸⁷. Tenminste, dit volgens hun verklaring uit 1680, waarin ze spreken over de stichting van dit dorpje. De Ossehaar werd zo’n 50 jaar daarvoor gesticht door Roelof van Echten.

We kennen uit die tijd ook nog enkele namen van mensen die enigszins verderop woonden, aan de Hoogeveense Vaart. Op 22 oktober 1637 werd namelijk door de Compagnie van de 5000 Morgen op een rijtje gezet hoe de toestand van de verlaten (= sluizen met slechts aan één kant een valdeur) in de vaart was, en hoe deze eventueel verbeterd zouden kunnen worden. Deze verlaten kregen de naam van de verlaatsmeesters, de beheerders van de verlaten. Het eerste verlaat heette het Mathijssenverlaat. Een zekere Mathijs of een Mathijssen was hier verlaatsmeester. Het verlaat zat in de huidige Schutstraat. Het tweede verlaat, meer naar het westen toe, was het Schoenmakersverlaat. Daar moeten we dus een schoenmaker of iemand met de naam Schoenmaker zoeken. Het derde verlaat was het Lense Volkersverlaat. Lense Volkers zorgde voor het doorlaten van de pramen. Het zevende verlaat, in de omgeving

van Echten, was het Boije Leewesverlaat. Schipper en verlaatsmeester Boije Leewes is de stamvader geworden van de familie's Booiij, de Faken's en de Hollandscheveldse Ten Cate's of Ten Caat's. Dit Boijenverlaat wordt genoemd in de notulen van de Compagnie van de 5000 Morgen van 10 mei 1645, als er sprake is van het leggen van een grondbalk tussen dit verlaat en het Hoogeveen. Deze balk zou in opdracht van de rentmeesters verhoogd of verlaagd moeten worden, al naar gelang hoeveel water er in de vaart stond. Op 2 juli 1649 spreekt de Compagnie over de vervallen weg tussen het Boijen- en het Schoenmakersverlaat. De weg zal verbeterd worden door zand uit de naastgelegen sloot op het pad te brengen.

In de eerste jaren dat er afvaart was van het Hoogeveen was de vaart nog niet volledig afgebouwd. De Hoogeveense Vaart vertoonde aanvankelijk veel gebreken en er moest vooral op het gebied van waterbeheersing nog heel wat worden gedaan. Het ging om het op peil houden van het water en het gecoördineerd weg laten stromen daarvan als dat wenselijk was. Na een uitvoerige lijst met voorgestelde verbeteringen of veranderingen aan de 12 verlaten (tot de aanleg van een 13de werd die maand besloten), werd op 22 oktober 1637 gesproken over mr. Gerrit van Benthem. Volgens diens bestek zouden verbeteringen worden uitgevoerd, maar het bestek was nog niet klaar. Mr. Gerrit van Benthem was jarenlang de timmerman-aannemer onder wiens zorg de Hoogeveense Vaart onderhouden en verbeterd zou worden. Hij woonde zelf niet op het veen. We vinden hem in de notulen van de Compagnie van 6 maart 1644 omschreven als 'mr. Gerrit van Benthem Timmerman tot Hasselt'. Gerrit zal dan ook zelden zelf aan het werk zijn geweest bij de vaart. Hij had timmerlieden ter plaatse om het werk voor hem uit te voeren. Maar daarvan kennen we, helaas, weer geen namen. Jammer, want dan hadden we ook de bouwers gekend, op wiens naam de eerste huizen van het dorp Hoogeveen gesteld zouden kunnen worden.

Een mooie indruk van de ongewone dingen uit het algemeen dagelijks leven, die daardoor aangeven wat zoal voor bijzonders plaatsvond in het 17de eeuwse Hoogeveen, vinden we terug in de registers van de goorspraken⁸⁸. Goorspraken waren bijeenkomsten waar de bevolking van Echtens-Hoogeveen wetsovertredingen kon aangegeven. De heren Van Echten waren gerechtigd om de rechtspraak te regelen en uitspraak te doen. Van goorspraken en boetes over de aangegeven delicten lezen we aanvankelijk helemaal niets. Roelof van Echten was wel gerechtigd om deze goorspraken te houden, maar het is maar de vraag of hij dat ook de eerste jaren ook deed. Hij had al zoveel problemen met de andere participanten, dat hij hier mogelijk nog niet mee is begonnen. Er zijn goorspraken aantoonbaar uit de tijd dat hij Drost was, het hoogste ambtelijke gezag in Drenthe. Dat was voor hem blijkbaar ook het moment om in Echtens-Hoogeveen te beginnen.

Het oudste bekende getuigenverhoor naar aanleiding van een goorspraak⁸⁹ van Echtens-Hoogeveen werd gehouden op 7 september 1642. De leiding was in handen van schulte Coop Luijtjens, die zich daarbij 'richter' noemde, rechter. Hij werd geassisteerd door de keurnoten mr. Jan Jans en Henrick Volckers. Aanwezig waren de volgende inwoners van Echtens-Hoogeveen: Jan Alberts Bouschulte, 52, Jan Rotgers, 48, Conraet Lambers, 26, Willem Jans, 34, Hermen Lamberts, 24, Albert Jans, 22, Haveman Jans, 19. Op 25 februari 1643 werden in een aanvullend onderzoek daaraan nog verklaringen toegevoegd van o.a. Henrick Wijchgers, 32, Jan Albers, 53, Roloff Leffers, 30, Kier Jans, 38, en Rogger Wijchgers, 35. De leeftijden achter hun naam zijn niet exact. Ze waren 'omtrent' dat jaar oud. Ze woonden allemaal op het Hooge Veen. Er werd gesproken over Carst Peters, Claes Lambers, Lambert Derckx, Harmen Bartels, Claes Derckx en Jan Carsten. Allen woonden ze op het Hooge Veen. We lezen over het huis van 'Derck Clasen in 't Hooge Veen'. Hij was getrouwd met Clari Lambers, dus de genoemde Lambert Derckx en Claes Derckx zijn waarschijnlijk zonen van hen geweest, als

we afgaan op de patroniemen en de verwachte vernoemingen bij hun kinderen. Clari Lambers had een zuster Jantien Lambers, 21, die getrouwd was met Roelof Leffers, 30. En dat allemaal naar aanleiding van één conflict in een herberg, maar dan wel een conflict rondom rentmeester Carst Peters.

Omdat de Heren van Echten ten onrechte van mening waren dat ook de venen van Zuidwolde onder hun rechtsgebied vielen, riepen ze ook de eerste bewoners van de Zuidwolder Sloot op om op de goorspraken te komen. Ze noteerden zelfs wie wel of niet kwam, in de periode 1656-1660, toen de machtsstrijd over deze venen speelde. Zo weten we wie er in die jaren aanwezig was op een goorspraak, als bewoner van 'Sloot', de huidige Alteveerstraat en Alteveer. Van drie geregistreerden op 28 juni 1656 groeide het lijstje tot 16 mensen op 5 oktober 1660. Het aantal aanwezigen geeft aan hoe ook de bevolking van 'Sloot' in die jaren groeide, door de bouw van nieuwe huizen. Aan de hand van deze lijst is een overzicht te maken van de bewoners van dat deel van het dorp Hoogeveen in de periode 1656-1660:

Goosen Jans (vermeld 28-6-'56 tot en met 4-10-'57)
Evert Berens (vermeld 27-10-'56 tot en met 4-10-'57)
Jan Hilbers (vermeld alleen op 4-8-'59)
Henrick Harms (vanaf 24-4-'58)
Claes Harms (vanaf 28-6-'56)
Sijmen Pander (vanaf 4-8-'59)
Volcker Lensen (vanaf 4-8-'59)
Wijchger Jans (vanaf 12-5-'60)
Henrick Jans (ook wel 'Henrick Jans Staggar', vanaf 4-10-'57)
Jan Wever (vanaf 5-10-'60)
Jan Albers (vanaf 30-4-'59)
Jan Harms (vanaf 24-4-'58)
Hermen Wijchgers (vanaf 28-6-'56)
Jan Coops (vanaf 12-5-'60)
Egbert Lensen (vanaf 4-8-'59)
Jan Geers (vanaf 24-4-'58)
Geert Jans (vanaf 12-5-'60)
Henrick Jans (vanaf 4-8-'59)
Roeloff Jacobs (vanaf 4-8-'59)

Als we deze gegevens houden tegen het plattegrondje van Hoogeveen uit 1660, hiervoor beschreven, dan moeten we concluderen dat ze allemaal op de oostkant van het opgaande woonden. Daar werden de huizen op het plattegrondje getekend. De westkant werd later bebouwd.

Zoals tegenwoordig nogal wat mensen voor zullen komen in de registers van de parkeerbonnen, was er in de 17^e eeuw een andere boekhouding waarin veel namen uiteindelijk naar voren zouden komen. Vooral van de manlijke bevolking van het Hooge Veen. Voorafgaand aan de goorspraak van 11 april 1657 werd op 2 april 1657 een lijst⁹⁰ met breuken (overtredingen) opgesteld. Het betrof vechtpartijtjes, messentrekken, scheldpartijen, iemand in het water duwen en andere kleine ongeregeldeheden. Op die lijst vinden we de namen van 70 bewoners van het Hooge Veen. Al deze mensen waren aanklager, dader of slachtoffer. Er werden ook enkele lijsten bewaard van de jaren daarop, met gevolg dat we een vrij goed overzicht krijgen van de manlijke bevolking van Hoogeveen in de periode 1657-1661. Bij deze een overzicht van alle genoemde mannen:

NAMEN	Lijst 2-4- 1657	Lijst 27-1- 1659	Lijst 4-8- 1659	Lijst 12-5- 1660	Lijst 27-4- 1661
Abele Oeges				X	X
Albert Albers				X	
Albert Duifcher					X
Albert Herms	X	X			
Albert Katschijte				X	X
Albert Peters	X				
Albert Seijnen	X			X	X
Albert Smeet					X
Andries Henrickx				X	
Arent Berens		X			
Arent Henrickx	X				
Arent van Nijenhuis				X	
Bartelt Lambers	X				
Berent Enter	X				
Berent Messeler	X				
Broer Oenes				X	
Carst Peters	X				X
Claes Colck				X	X
Claes Herms	X	X	X		
Claes Jans				X	
Claes Rotges			X		
Claes Stagger, van Staggerden	X			X	X
Coendert Ronde			X		
Coert Messe		X			
Coert Seijnen		X			
Court Smant					X
Coop Smit					X
Cornelis Willems				X	
Derek van Swol	X				
Mr. Egbert van Benthem	X				
Mr. Egberts knecht		X			
Engbert Geers				X	
Evert Berens		X			
Evert Colmer	X				
Evert Henrickx	X				
Evert Herms				X	
Evert Messeler	X				
Folcker Lensen	X				
Foppo of Fopke Jannes				X	X
Frens Berens				X	
Frens Mulder	X				
Grote Frerick van Harlingen					X
Frerick Jans		X			
Frerick Schipper	X				
Geert Herms	X			X	
Geert Herms Clunder				X	X
Geert Seijnen	X			X	
Geert Veuger	X				
Gerrit Herms				X	

Gerrit Lucas	X				
Gerrit Seubers	X				
Gelmer Herms				X	
Goosen Jans				X	
Goosen Moninck	X				
Hans Quant				X	
Henne Deninge	X				
Henrick Albers	X	X			
Henrick Albers Katschijte				X	
Henrick Andries	X				
Henrick Arens van 't Veen			X		
Henrick Boeser					X
Henrick van Echten, ritmeester					X
Henrick Hagen	X				
Henrick Hoeckman	X			X	
Henrick Greuvens	X				
Henrick Jans					X
Henrick Pape		X			
Henrick Prijs	X				
Henrick Schaeps knecht				X	
Henrick Schaper	X				
Henrick Schuijerman					X
Henrick Smits knecht					X
Henrick Volckers, schoolmeester	X				
Henrick Wilte	X				
Hermen Claes van Staphorst					X
Hermen Jans					X
Hermen Joncker				X	
Hermen Lambers, schipper van Meppel				X	
Hermen Muste	X	X			
Hermen Seubers				X	
Hermen Thomas	X				
Hermen Wever	X				
Hermen Wijchers				X	
Jacob Smit	X				
Jacob Wijchgers	X				
Jan Albers Moeijens		X			
Jan Arens				X	X
Jan Berens van Neijenhuis				X	
Jan Berens Schoemaker					X
Jan Camerlinck	X				
Jan Carsten	X				
Jan Claes	X				
Jan van Cuick	X				
Jan Geers	X				
Jan Geers Snijder					X
Jan Geers van Rouwveen				X	
Jan Hagen	X	X	X		
Jan Herms (Clein Jan)	X			X	X
Jan Herms Hagen		X			
Jan Henrickx		X			
Jan Henricks Starcke (Stark Jan)	X		X	X	
Jan Kuller					X
Jan Otten	X				
Jan Segeringe	X				

Jan Thijs knecht					X
Jan de Vriese			X	X	X
Jan van Wapse			X		
Jan Wever	X				
Jansen Sijmens	X				X
Joop Wijchgers	X				
Kier Enter	X	X			
Kier Herms				X	X
Kier Jans				X	
Koert Schipper	X				
Luichien Moninck				X	
Marten Andries	X			X	X
Otte Jans			X	X	X
Peter Carsten	X				
Peter Coenen					X
Peter Herms	X			X	
Peter Wijchgers Muste		X		X	X
Peter Wuiste				X	
Reijner Reijners, herbergier	X		X	X	X
Reijner Reijnders de Jonge		X			X
Rabbe Boelen	X				
Reint Jans				X	
Rense Jans	X		X		
Roelof Herms Bullichien, goedschipper				X	X
Roelof Hontjen	X	X			
Roelof Jacobs Kosters zwager		X			
Roelof van Spier				X	
Roelof (de) Woeste	X	X	X	X	
Seijne Koers	X				
Serp Jans	X				
Serps knecht				X	
Sijmen van Luibeck	X				
Sijmen Pander	X				
Sjoert Rebbes				X	
Smits knecht				X	
Tale Lambers, schipper					X
Teodorus Henricks				X	
Tevorius	X				X
Thijs Hermens				X	X
Mr. Willem Bogaert	X				
Willem Catse	X				
Wolter Kiers					X

In deze lijst vinden we 146 namen vermeld. Het is niet duidelijk om hoeveel personen het daadwerkelijk gaat. Een enkele keer zal iemand er tweemaal in staan. Evert Berens kan bijvoorbeeld identiek zijn geweest aan Evert Messeler, een oude schrijfwijze voor Metselaar. Zo kan Henrick Albers identiek zijn aan Henrick Albers Katschijte. We weten het echter niet zeker. Het kunnen ook twee verschillende personen zijn geweest, waardoor juist de ene een achternaam kreeg. Aan de andere kant vinden we soms in één naam twee personen vermeld. Als we lezen over “Albert Jacobs Kosters zwager” weten we dat er zowel een Albert Jacobs Koster woonde als dat zijn niet met name genoemde zwager betrokken was bij een incident.

Uit 1658 kennen we een lijst met arbeiders, die zowel op het Hooge Veen als op de Ossehaar gewoond kunnen hebben: *"Anno 1658 de 16 augustus hebben volgende personen gediapt in het pand beneden en in het pand boven de Echtense molen, beneden zijnde Carst Peters en boven Marten Andries pand"*, zo lezen we boven een lijst met de namen van arbeiders, gewerkt aantal dagen en uitbetaald loon. Een pand was een gedeelte van de Hoogeveense Vaart tussen twee verlaten, schutsluizen. Op één na hadden ze allemaal slechts één dag aan de vaart gewerkt. Ze ontvingen voor die dag 16 stuivers loon. Meester Sijmon had een kwart dag meer gewerkt en ontving 20 stuivers. Hij was veenbaas en zal als zodanig ook enig voorbereidend of afrondend werk hebben gehad. Omdat zowel de Hollandse Compagnie als de andere onder-compagnieën van de Algemene Compagnie van de 5000 Morgen erop gericht waren om hun eigen meijers, vaste personeelsleden met huurwoningen en/of huurgrond van compagnieën, zoveel mogelijk aan het werk te houden, en voor vaste werkzaamheden zo min mogelijk losse werkkrachten in te schakelen, kunnen we er van uit gaan dat de lijst met arbeiders voornamelijk bestaat uit vaste werknemers uit de venen van Echtens-Hoogeveen. De meijers, een deel van de inwoners van het dorp op het Hooge Veen en de mensen van de Ossehaar. Hun namen, in de volgorde waarop ze op de lijst voorkomen⁹¹:

Lulof Hendrix Hendrick Hermes Claes Goosens Roelof Jans Goosen Jans Hendrick Smet Jan Dirx Berend Teunis Hendrick Claes Sjuert Lamberts Sibeer Vocken Jan van Recken Jan Rosten Henric Leudringe	Lambert Gerrits Meester Sijmon Wigger Roelofs Henric van der Vecht Jan Stevens Albert Peters Herman Seubers Geert Geerts Sjuert Berens Geert Hermens Geert Schrap Andries Tams Roelof Jans Gerrit Titemas	Jacob Carsten Berent Prens Jan Geerts Sijbert Alberts Lienibe Abrahams Jan Joosten Albert Hermens Jan Barttels Evert Cremer Claes Kiers Jan Martens Hendrick Tams Arent Berents
---	--	--

WAT HIELD HEN BEZIG?

De al genoemde goorspraken geven een mooi beeld van de kleine problemen van het Hooge Veen, los van de dagelijkse beslommeringen in het veen en in de handel in het dorp. Schulte Coop Luitiens van Echten en Echtens-Hoogeveen heeft bijvoorbeeld op 12 mei 1660 de ingebrachte breuken (wetsovertredingen) geregistreerd. Dit is het oudste bewaard gebleven volledige verslag van een goorspraak te Hoogeveen, waarop we zowel de inbreng van Echtens-Hoogeveen als van de Zuidwoldiger kant van het dorp helemaal terug vinden, in een redelijk geordende weergave. De tekst is behoorlijk compact opgesteld, zodat hier en daar woorden tussengevoegd zijn, om de leesbaarheid te bevorderen. De tekst is licht aangepast aan het hedendaagse woordbeeld. We vinden de volgende feiten vermeld, de kleine dingen waar men over sprak op het Hoogeveen op 12 mei 1660 en in de maanden daarvoor, toen ze voorvielen:

"Het Echtens Kleine Veen en Ossehaar:

Coop Luitiens Schults brengt aan dat tot zijn behuizing Frens Mulder en Carst Peters (= rentmeester van de Van Echtens) met vuisten geslagen hebben, en dat Carst gebloed (heeft en) bont en blauw is geweest.

Zo daar gezegd wordt, dat Rutger Graet Jan Arents op de Huize Echten zouden geslagen hebben.

Hoogeveen (= Echtens-Hoogeveen):

Reijner Reijners (geeft aan dat) dat in zijn behuizing (= een herberg) is geschied:

Roelof Woeste (heeft) Jan Herms Clein Jan met een confoor naar het hoofd gesmeten, waarop Jan Herms het mes getrokken (heeft).

Mijnheer Schaeps knecht (heeft) het mes getrokken tegen Hermen Wijchers.

Roelof Herms Bullichien, schipper van het veen, (en) Gelmer Herms, (hebben) elkander met vuisten geslagen.

Henrick Hoeckman (heeft) Peter Wuijste met de vuist voor het hoofd gestoten, daarop (heeft) Peter het mes getrokken, en heeft Henrick hem met een stoel geslagen, om af te weren.

Goosen Jans geheel dronken zijnde, heeft Kier Jans voor een doekdief gescholden, Kier (heeft) daarop het mes getrokken, en Goosen daar mee boven het hoofd gaan staan.

Henrick Alberts Katschijte (heeft) Jan Arens met een mengel gestoten en met de tang geslagen, dat Jan Arens een blauw oog had.

Jan Arens (heeft) Henrick Albers ook een blauw oog geslagen.

Henrick Hoeckman en Geert Herms Clunder (hebben) elkander met vuisten geslagen.

Peter Wijchgers Muste en Reint Jans, in harde woorden wezende, hebben beiden haar messen getrokken.

Peter Wijchgers Muste en Cornelis Willems (hebben) elkander met vuisten geslagen.

Hermen met Roeloff Harms, goedschipper van het veen, (hebben) elkander met vuisten geslagen.

Hermen Seubers (heeft) zijn mes getrokken, doch nog in de schede zijnde, tegen Hermen Wijchgers en (toen) heeft Hermen Wijchgers Claes van Staggerden het mes uit de hand genomen, daar hij mee tegen Seubers aan wou, het welk Reijner als waard hem afnam, en willende Hermen Seubers toen het mes ook uit de hand nemen, dat Seubers niet weten wilde, waarover Reijner het mes met de schede gevat hebbende, heeft een snede in de vinger gekregen.

Broer Onijs (= Broer Oenes) heeft Hermen Muste met vuisten geslagen.

Foppo Jannes en Albert Albers in kijvage wezende, heeft Albert Albers het mes getrokken.

Hans Quant en Roeloff van Spier (hebben) in kwaadheid beiden haar messen op elkander getrokken.

Kier Herms heeft Luichien Moninck met het mes een klein sneetje in de hand gesneden, doch en heeft geen werk, daarom verzuimd.

Jan de Vriese brengt aan dat:

Marten Andries (= veenbaas van de Hollandse Compagnie) en Jan Geers van Rouwveen elkander met vuisten hebben geslagen.

Abele Oeges heeft Jancke met de vuist voor het hoofd geslagen en bij het haar getrokken.

Peter Wijchers Muste en Serps Knecht, (hebben) elkander met vuisten geslagen.

Teodorus Henricks (heeft) Jan de Vriesen Jonge geslagen op de weg, dat zodat hem de neus bloedde, en tegen (de) aarde neerviel. Teodorus ontkent dit, verzocht zijn reden te mogen geven.

Smits knecht heeft Albert Katschijte met een stoel geslagen, dat hij als dood lag. Alert Seijnen heeft de knecht met een vuist neergeslagen..

Teodorus Henrickx brengt an dat Jan Berens en Arent, beide van Neijenhuis, elkander geslagen hebben en Jan een gaatje in het hoofd (heeft) gekregen.

Geert Herms en Otte Jans (hebben) elkander met vuisten geslagen, en Otte (heeft) een gaatje in het hoofd gekregen.

Geert Herms brengt aan dat Peter Herms en Evert Herms elkander met vuisten (hebben) geslagen. ' (Het gaat) niet om mij' (zei Peter), alzo hij niet geslagen, maar zijn broeder heeft geslagen.

Die van Zuidwolder zijde brengen aan dat:

Hermen Joncker, Frens Berens en Geert Seijnen elkander met vuisten hebben geslagen, doch Frens en Geert (hebben) gezegd dat Herman een schapendief was, waarop Hermen haar voor heksen hield, ter tijd hij hem zulks had bewezen.

Gerrit Herms heeft Hermen Lambers, schipper van Meppel, een dufslag gedaan (= met de vuist neergeslagen).

Jan Henricks Starcke heeft Swaentjen Henricks voor de behoorlijke kerkgang beslapen. Wordt mede bevestigd met een ander vrouwspersoon.

Andries Henricks brengt aan dat:

Engbert Geers zijn vrouw beslapen heeft, eer de geboden gegaan waren.

Hermen Seubers brengt aan dat:

Thijs Hermens bij zijn vrouw geslapen, eer de geboden ged(aan waren.)

Claas Jans brengt aan dat:

Jancke Jans bij zijn zoon sliep, eer de geboden uit voornoemd.

Wordt mede aangebracht, dat er in het Hoogeveen turfdieven wonen, en om zulks te bewijzen (is) verzocht deze namen haar getuigenisse daarvan te mogen doen, te weten Reijner Reijners, Abele Oeges, Broer Onijs, Marten Andries, Sjoert Rebbes."

Van al die mensen rest niet één graf. Het zijn namen op papier geworden. Van de persoonlijke bezittingen van deze Hoogeveners is bijna niets meer over. Misschien dat een van hen de ring gedragen heeft, die als een van de laatste herinneringen aan het 17e eeuwse Hoogeveen bewaard is gebleven. Door 'toeval'⁹². Tijdens bouwwerkzaamheden in de jaren '90 van de 20^e eeuw kwam nogal wat grond vrij uit het Haagje en het begin van de Hoofdstraat. Waar appartementen verrezen, verdween een flink deel van ons bodemarchief. Deze grond werd opgeslagen en doorzocht met een metaaldetector. John Klunder vond tal van interessante zaken, ook uit de 17e eeuw. Al deze vondsten op één na zijn door verkoop voor Hoogeveen verloren gegaan. De mooiste vondst werd tot het laatst bewaard en is inmiddels in particulier bezit in Hoogeveen. Het is

een 17e eeuwse bronzen ring, met een 'steentje' van gewoon glas. Een kleinood dat ooit de hand van een gewone Hoogevener sierde. Hij heeft een breukje, werd daardoor verloren, en kon juist daardoor gevonden worden. Zo kwam in 2008 een stukje oud-Hoogeveen terug, om met deze ring ook de wereld van de 17^e eeuwse Hoogeveners weer aanschouwelijk te kunnen maken. Behalve de ring en de hiervoor al aangegeven 17^e eeuwse gebouwen op het Hoogeveen zijn er nog enkele gebouwen of restanten uit die tijd die ons dicht bij de 17^e eeuwers brengen: Venendal en twee panden bij het Kruis.

HET HUIS EN HET LANDGOED VENENDAL

De oudste geschiedenis van het huis Venendal leek al helemaal geschreven⁹³. Opmerkelijk is dat analyse van de beschikbare stukken een totaal ander beeld geeft dan wanneer we de stukjes informatie zondermeer plakken op het gebouw van het Museum de 5000 Morgen. De hoek grond tussen de Willemskade en de Hoofdstraat was in 1637 nog een onverdeeld stuk

land, gemeenschappelijk eigendom van “*De Heer van Echten en de heren participanten*”, getuige de kaart van Steven van Broeckhuijsen uit dat jaar⁹⁴. Met deze participanten werden de heren Bentinck en Hendrik Schaep bedoeld. Het waren familieleden van Roelof van Echten die samen met hem een Compagnie vormden. Ten zuiden van het gebied lagen veen en ondergrond van de Hollandse Compagnie. De turf was aan de Eerste Wijk (nu Hoofdstraat) net vergraven en het was wachten op een bestemming voor de braakliggende ondergrond. Gezien de ligging en de plaats waar de meierwoningen werden gebouwd, aan diezelfde Eerste Wijk, lag het voor de hand dat er spoedig bewoning zou komen. Na de dood van Roelof van Echten viel de familiecompagnie uit elkaar. In 1644 werd door zijn zoon Johan van Echten orde op zaken gesteld⁹⁵ en zullen ook de venen en ondergronden van de familiecompagnie zijn verdeeld over de erven Roelof van Echten, de Bentincks en Schaep. Hendrik Schaep kreeg de genoemde hoek grond.

Het ging hier om adellijke jonker Domheer Hendrik Schaep, uit het geslacht Schaep van het Huis den Dam te Hellendoorn. Zijn ouders waren Reinier Schaep en Anna van Echten, en hij was een neef van Roelof van Echten. Hij woonde in Utrecht en was Proost van het kapittel van Sint Marie te Utrecht. In 1633 werd hij beleend met het huis Windesheim in Overijssel. Hij tekende 26 april van dat jaar voor 100 morgen in de Compagnie van de 5000 Morgen⁹⁶. Henrick Schaep trouwde 12 januari 1633 in Utrecht met de weduwe Susanna de Vogelaar, wiens zus getrouwd was met de advocaat Johan Dedel en wiens nicht getrouwd was met Constantijn Huygens. Susanna probeerde waar mogelijk haar familierelaties te gebruiken om Henricks positie te verbeteren⁹⁷. In september 1647 nam Henrick tal van Overijsselse lenen over van zijn toen overleden grootvader Henrick Schaep⁹⁸. Zijn aandeel in de venen op het Hooge Veen groeide tot 200 morgen toen hij de 100 morgen veen overnam die ds.Boekenberch van Zuidwolde als makelaarsloon van de Compagnie van de 5000 Morgen had ontvangen. Overigens leidde dit ook tot een proces, toen in 1665 bleek dat hij de weduwe Boekenberch 1275 rijksdaalders schuldig was die maar niet werden betaald⁹⁹.

Venendal was Hendrik Schaeps buitenverblijf, een herenhuis op de genoemde hoek grond, op de oostzijde van de huidige Hoofdstraat. Venendal werd gebouwd in 1646. In de vergadering van de Hollandse Compagnie van 7 augustus 1646 kwamen de glazen in het huis van ‘*mijn Heer Schaep*’, Domheer Schaep, aan de orde. Deze glazen, ruiten, zouden hem gegeven worden, door Proost Bentinck, de Hollandse Compagnie, en mogelijk nog anderen. Het geven van ruiten was in Drenthe een gewoonte bij gelegenheid van het bouwen van een nieuwe woning. Hoogst waarschijnlijk heeft deze gift van ‘glazen’ aan de heer Schaep te maken gehad met de bouw van het pand dat we later zouden leren kennen als Venendal. Dit pand moet in zijn oorspronkelijke vorm, afgaand op deze notitie, bewoonbaar gemaakt zijn in de nazomer van 1646.

Op de zuidkant van het complex rond Venendal zat een poort. Die poort kwam naar voren in een brief van 17/27 december 1659 van Hendrik Schaep aan Johan van Echten¹⁰⁰. Daarin had Hendrik Schaep het over ‘*die huisstede voor mijn poorte gelegen*’. Er werd dus niet gesproken over een huisstede voor zijn woning, maar voor de poort, ten zuiden van die poort dus, zodat we uit moeten gaan van enige afstand tussen de eigen woning (Venendal), de poort, en de daarvoor gelegen huisstede. Het ging niet over een huis, maar over een huisstede, een huisplaats, een plaats om een huis te kunnen bouwen. Schaep had die huisplaats gekregen van Johan van Echten, zo gaf hij in 1662 (na Johan’s dood) aan bij de mombers over Johans kinderen¹⁰¹: “*De Domheer Schaep heeft aan de momberheren overgeleverd copia van zekere donatie van een huisplaats omtrent zijn eigen behuizing bij wijlen de Heer van Echten aan zijn Edele gedaan*”. De schenking was geregeld per contract¹⁰² van 7 november 1653. Die

schenking bleek problematisch te liggen, vandaar dat het een zaak was waar de momboiren een uitspraak over moesten doen. Deze vroegen uitstel tot 11 augustus 1662, om zich goed over de zaak te kunnen buigen. Nog in 1662 hebben¹⁰³ *“de momberheren afgehandeld het verschil met de Heer Schaep. Alzo wijlen de Heer van Echten de Heer Schaep had vereerd zekere huisplaats omtrent zijn behuizing volgens akte daarvan zijnde, en zijn Edele tot leverantie dede contenderen, als zulks de Heer Schaep toegestaan, mits betalende de weerde van 't huis daarop staande, met kennis van onpartijdige, welke betaling zo van de Heer Schaep dadelijk of binnen deze maand geschied, zal zijn Edele aankomende mei profiteren een half jaar huishuur, en anders niet. En het huis gepriseerd op honderd goudgulden”*. Schaep had dus wel een huisplaats gekregen, maar die was niet door Johan van Echten overgedragen, en deze had daar een huis op gebouwd. Wilde Schaep de beschikking hebben over die huisplaats, dan zou hij dat huis moeten betalen. Schulte Coop Luitiens werd de uitspraak van de momberheren in handen gegeven¹⁰⁴. Hij kreeg de opdracht *“om daar uit betaling van honderd goudgulden van de Heer Schaep te vorderen”*. Schaep betaalde en werd zo eigenaar en gebruiker van huis en huisplaats.

De grond ten zuiden van het gebied van Schaep was per contract van eveneens 7 november 1653 met huizen en al verpacht aan Reinder Reinders. Het betrof de woning waar hij zelf woonde (huis en hof), de beide huizen op de noordzijde daarvan *“en al het land van de Kerkweg tot aan de Heer Schaeps land”*. De ‘Kerkweg’ is de huidige Grote Kerkstraat. In het contract was aangegeven dat verbeteringen aan de woning vergoed zouden worden. Reinder Reinders kwam dan ook bij de momberheren met een rekening van f 1825,19,- in verband met het bouwen van een kamer, een kelder en meer. Ook de zaken met Reinder Reinders werden financieel geregeld. We weten op basis van deze informatie dat in 1662 ten noorden van de Grote Kerkstraat 5 woningen op de oostkant van de Eerste Wijk (de Hoofdstraat) stonden. Op de hoek met de ‘Kerkweg’ stond het pand dat bewoond en gebruikt werd door Reinder Reinders. Dat was een herberg. Ten noorden daarvan stonden twee woningen die Reinder gepacht had, en gebruikt zal hebben als meierwoningen. Daar weer ten noorden lag een stuk grond dat geschonken was door Johan van Echten aan Hendrik Schaep, maar waar Johan zelf een meierwoning op had gebouwd. Vervolgens kwam de poort van Venendal en daar ten noorden van stond Venendal zelf.

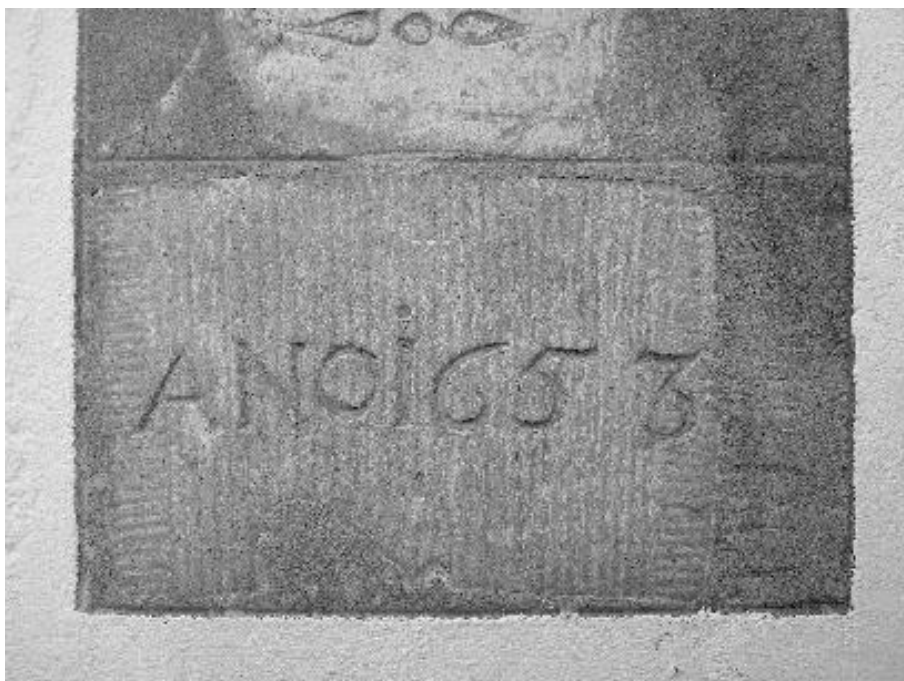
Op 17 augustus 1668 werden de woningen en landerijen verkocht waar Reinder Reinders had gewoond en die hij had gepacht door de momberheren¹⁰⁵. Men sprak in de tekst in de verleden tijd. Waarschijnlijk was Reinder Reinders kort daarvoor overleden. Het ging om¹⁰⁶ *“het huis, schuur, hof, daar Reinder Reinders in gewoond en gebruikt heeft, met het land daaraan gelegen noordwaarts tot aan de allee van de heer Schaep.”* Jan de Vriese werd die 17^e augustus 1668 eigenaar van de herberg, de woningen en landerijen die erbij hoorden. Hij bood 1400 goudgulden. De 29^e september bleek dat hij de hoogste bieder was en zo kreeg de familie De Vriese vaste voet in Hoogeveen. Het geboden bedrag werd nog verhoogd met stuivergeld, armengeld en rozennobels, de gebruikelijke extra lasten bij een verkoop. Het totaal kwam op 2079 carolusguldens en 12 stuivers.

Conclusie ten aanzien van de grond en haar scheiding: Hendrik Schaep had niet alleen het gebruik van de gedoneerde huisplaats gekregen, had niet alleen het huis dat daarop stond gekocht, maar had bij de scheiding van diens grond en die van Johan van Echten een allee, een weg gemaakt. Die weg scheidde het hele grondgebied van Johan van Echten en Schaep, gronden die ten noorden en ten zuiden van elkaar lagen, zodat die weg van west naar oost liep. De allee lag op de scheiding, zodat de conclusie ook moet zijn dat de in 1662 gekochte woning en Venendal ten noorden van die weg lagen. Vanaf 1668 lag ten zuiden van deze allee

de grond met de panden van Jan de Vriese. In tegenstelling tot Reinder Reinders was Jan eigenaar, en geen pachter van Johan van Echten. Een allee is een laan met aan beide zijden bomen. Die allee moet ergens heen hebben geleid. Wat we zien op de kadastrale kaart van 1832 is een weg om het gehele complex van Venendal. Een eventueel bezoekend rijtuig of het rijtuig van de heer des huizes reed aanvankelijk langs de Eerste Wijk naar het noorden, voor de huizen van Reinder Reinders langs, daarna naar het oosten¹⁰⁷, naar het noorden¹⁰⁸ (om het grondgebied van Venendal heen), weer naar het westen en naar het zuiden. Men reed langs weilanden, een stukje bos en het Noordse Opgaande, en vervolgens weer zuidwaarts langs de Eerste Wijk op het huis van Hendrik Schaep aan. Op een kunstmatige manier werd hier een lange oprijlaan gesuggereerd. Waar elders bijvoorbeeld via een lange laan over de landerijen van een landheer op een herenhuis aan werd gereden, werd hier die lange laan verkregen door hem helemaal om het complex heen te leiden, terwijl men ook rechtstreeks vanuit het zuiden het complex had kunnen bereiken. Binnen de grenzen van de allee en om het hele complex heen lag een vaart. In deze alinea is sprake van Reinder Reinders, Hendrik Schaep, een allee uit 1668, en een kaartbeeld van 1832. Maar mogen we dat wel zo op een rijtje zetten?

Is er in de tussenliggende periode van meer dan anderhalve eeuw geen verandering van eigenaar geweest van sommige stukken grond, op de scheiding van Venendal en de andere woningen? Zoals gezegd: een in 1668 genoemde allee zal ergens heen moeten hebben geleid, zodat de latere ronding om het complex heen voor de hand ligt. Volgens het register van huizen en gronden van 1756 liggen de gronden van Venendal en de familie De Vriese nog steeds aansluitend aan elkaar¹⁰⁹. Eigenaar is dan ds. Florens Caspar de Vriese. Volgens de haardstedenregisters uit de 18^e eeuw¹¹⁰ zijn deze predikant en zijn weduwe de directe buurman en buurvrouw van de bewoners van Venendal. Er staat nog wel een naam tussen in sommige registers. In het register van huizen en gronden uit 1756 staat echter vermeld dat er een meierwoning van de De Vriese's tussen Venendal en de pastorie stond. Kortom, er is geen enkele aanleiding om enige verschuiving in de begrenzing tussen de grond van Venendal en de gronden van Reinder Reinders en de familie De Vriese te veronderstellen. We kunnen ervan uit gaan dat de allee van de kaart van 1832 de allee was waarover werd gesproken in 1668. Daarmee kunnen we ook concluderen dat het terrein van 1832 ons iets kan vertellen van het terrein van de 17^e eeuw. Die 17^e eeuw sprak van twee huizen (Venendal en ten zuiden ervan een in 1662 verworven huis op in 1653 geschonken grond). De kaart van 1832 laat nog steeds twee gebouwen zien.

Schaep overleed¹¹¹ in januari 1668. Venendal werd verkocht, als onderdeel van een failliete boedel. Een beschrijving van het herenhuis vinden we in de Oprechte Haerlemse Courant van 1668: *“Op den 27 Mey, Oude-stijl sal in de Drenthe, 3 Uren boven Meppel, op 't hooge Echter Veen, verkocht werden, een groot, nieuw en welbetimmert Huys, genaemt Veenendal, met sijn Hoven, Boomgaert en Wey-landen, en daer by 200 Morgen Veenen, met veel Privilegien en Vryheden. De Conditien sijn te sien tot Amsterdam, by Jeronimus de la Croix, Makelaer.”* De nieuwe eigenaar werd Ritmeester Hendrik van Echten¹¹². Hendrik van Echten had zelf ook financiële problemen en kon Venendal alleen kopen met een borg. Dat was Jan Andries de Vriese, die de grond ten zuiden van Venendal had gekocht¹¹³. Terwijl de advertentie sprak van een *‘nieuw en welbetimmert Huys’* was de realiteit dat er flink wat reparaties moesten worden uitgevoerd voor Venendal weer goed bewoonbaar te maken was. Hendrik van Echten meldde zich in juni 1669 op de zitting van de Etstoel, liet de papieren zien waaruit bleek dat hij Venendal het jaar daarvoor door executoriale verkoping had gekocht en getrokken van enige crediteuren van wijlen Hendrik Schaep.

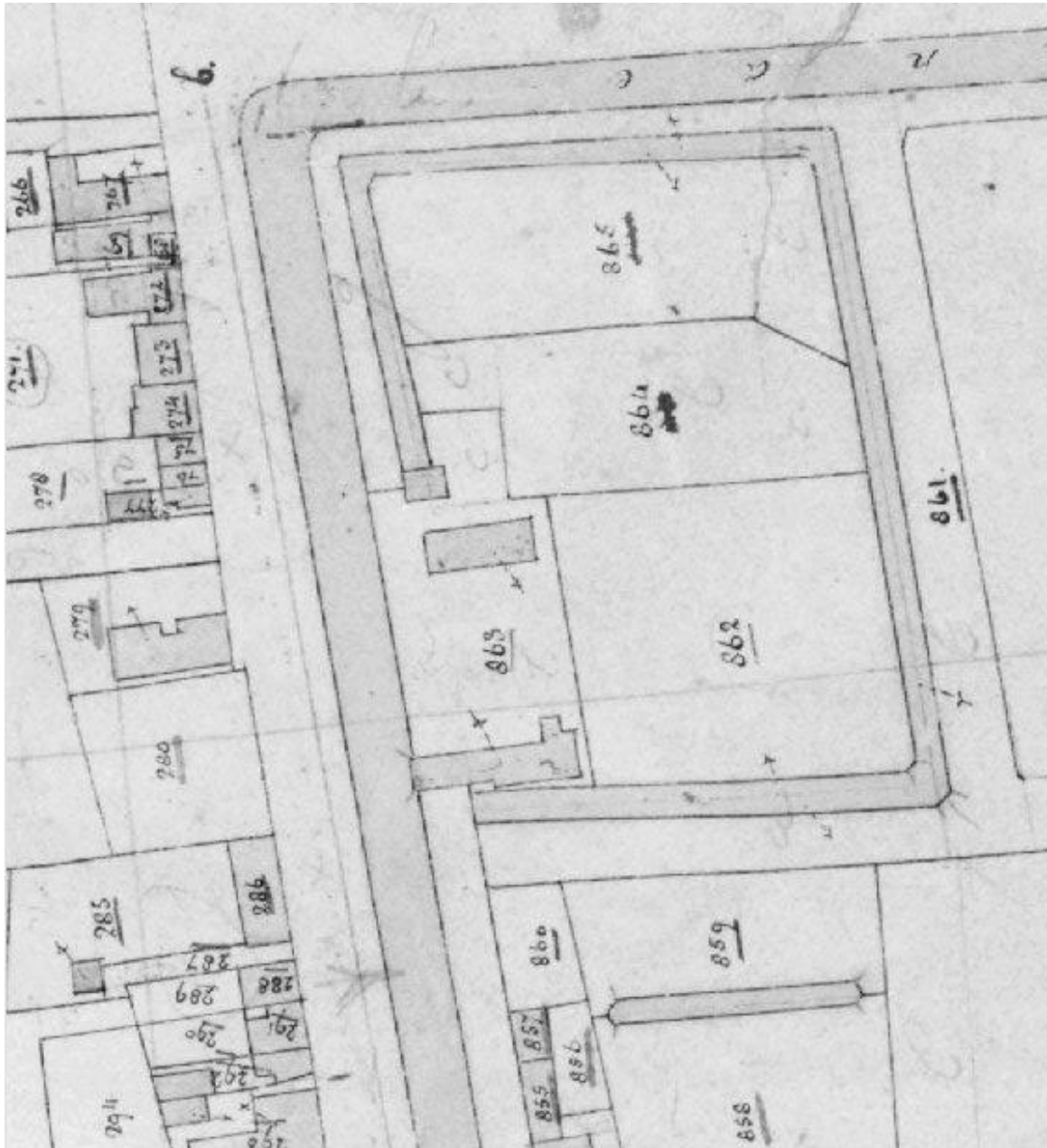
De oudste gevelsteen uit het Museum de 5000 Morgen zit in een voormalige buitenmuur, naast een oude ingang, en draagt het jaartal 1653 in 17^e eeuwse belettering.

Hoe slecht het huis er aan toe was werd nader toegelicht. Hendrik van Echten had volgens *“dezelve beschrijving verscheiden noodwendige reparaties moeten doen, diewelke indien het huis zal blijven staan, en niet onder de voeten vallen, nog meerder zullen moeten worden aangewend”*. In de tussentijd hadden echter verschillende schuldeisers van wijlen Hendrik Schaep onderling trammelant gekregen. De kans bestond dat de schuldeisers het huis zouden opeisen. Hendrik had het huis wel gekocht, maar kon het niet direct betalen, vandaar de borg. Maar vandaar ook dat de schuldeisers misschien een ander zouden willen voor het pand, want die wilden geld zien. Als Hendrik het pand kwijt zou raken was hij ook het geld van de reparaties kwijt, los van wat er nog moest gebeuren. Het was om die reden dat Hendrik van Echten een uitspraak van de Etstoel vroeg. De Etstoel verklaarde dat Hendrik van Echten *‘het gekochte huis, hof en kamp volgens de condities van de verkoping ten eigendom zal mogen aanvaarden en gebruiken’*. Kortom, de Etstoel verklaarde de verkoop rechtsgeldig en de crediteuren van wijlen Hendrik Schaep zouden het moeten doen met een afbetalingsregeling en rente¹¹⁴.

Hendrik maakte Venendal weer bewoonbaar en noemde zich sindsdien ook wel *“Hendrik van Echten toe den Venendael”*, getuige een notitie¹¹⁵ uit 1670. Hendrik van Echten overleed in de winter van 1672, zodat hij amper de kans had om te genieten van zijn aanschaf. Tijdens de daarop volgende Münsterse bezetting was er volgens overlevering een eenheid Münsterse troepen op Venendal gestationeerd, die van daaruit Hoogeveen terroriseerde¹¹⁶. Venendal zal uitgeleefd en opnieuw beschadigd zijn geweest toen de laatste Münsterse troepen door Staatse eenheden werden gedood. Tot zover de oudste geschiedenis van Venendal. Een geschiedenis met en verrassende wending.....

In het voorgaande werd geconstateerd dat de allee van 1668 op de plaats lag waar we die zien op de kadastrale kaart van 1832. De conclusie kan dan ook zijn dat de beide gebouwen op de kaart van 1832 terug te voeren moeten zijn op de gebouwen van 1668 en daarvoor, het Venendal van Hendrik Schaep en Hendrik van Echten. Het noordelijkste pand van het kadastrale nummer 863 was het oude woonhuis van Venendal. Hier woonde Hendrik Schaep. Wanneer we de kadastrale gegevens vergelijken met hedendaagse luchtfoto's zien we dat dit de plaats is waar nu het huis Nijerwal staat (Hoofdstraat 7). Het zuidelijkste pand is waar we

nu het Museum de 5000 Morgen vinden. Dat was dus de grond ten zuiden van Hendrik Schaeps poort, die hij geschonken kreeg van Johan van Echten in 1653, maar waar diezelfde Johan een meierwoning op liet bouwen. Veel stelde die woning niet voor, getuige het relatief geringe bedrag van f 100,-, waarvoor Hendrik Schaep het uiteindelijk van de mombers van Johans kinderen kon kopen. Het pand dat op de kadastrale kaart van 1832 te zien is op deze plek is behoorlijk groot. In dat pand, het Museum de 5000 Morgen, vinden we echter nog steeds in de muur ingemetseld een steen¹¹⁷ met de vermelding “Anno 1653”. Dit wijst dus niet op het bouwjaar van het huidige pand maar op het jaar dat de grond aan Schaep werd geschonken, ook al kon hij er toen nog geen gebruik van maken.

De hoek van de Eerste Wijk (Hoofdstraat) met het Noordse Opgaande (Willemskade), waar we binnen een gracht de percelen en gebouwen van Venendal weergegeven zien.

861: laan of weg. 862: tuin. 863: huis, schuur, erf en huis. 864: weiland. 865: hakbos.

De kaart is een fragment van de kadastrale kaart van 1832.

In de zomer van 1756 werden alle huizen en landerijen van Echtens-Hoogeveen gemeten. De toenmalige eigenaar was de Heer van Echten. Het huis Venendal vinden we in de registers als volgt terug: Heer van Echtens huis bemuurd 14 7/16 vak. Schuur bemuurd 8 7/8 vak. Dat wijst op een hoofdhuis, woonhuis van ongeveer 34,7 meter en een schuur van ongeveer 21,3 meter. Dat zien we niet terug in het kaartbeeld. Het hoofdhuis was wat korter dan het poortgebouw. Het Huis Venendal had blijkbaar twee verdiepingen. Dan komt het wel overeen met het kaartbeeld. De lengte van het hoofdgebouw Venendal was 17 meter en iets meer dan 30 centimeter. Dat werd 2x gerekend vanwege de verdieping. Het register van 1756 bedoelde namelijk niet een topografisch beeld te geven van de geregistreerde gebouwen, maar wilde deze in kaart brengen vanwege het betalen van belasting. Dan betaalde je dubbel voor een huis met een verdieping.

Perceel 863 van de kadastrale kaart van 1832. We zien als noordelijke gebouw het oude Venendal, nu Nijerwal, en op de zuidkant het poortgebouw.

Het eerste wat opvalt aan het zuidelijkste pand, als we dat op de kadastrale kaart bekijken, is dat het lang en smal is gebouwd. Vooral het linker deel, dat uitsteekt tot in het water, heeft een opvallend smal eindstuk. Het bredere rechterdeel is kleiner dan het bovenste pand, zowel in de lengte als in de breedte. Het meet in lengte ongeveer 5/6^e van het noordelijke pand. In dat kleinere zuidelijke pand zit een relatief grote kelder. Te groot voor zo'n klein gebouw, zouden we kunnen stellen. De kelder is tot op heden door alle instanties die zich er mee bezig hebben gehouden en verstand van zaken hadden, inclusief medewerkers van monumentenzorg, als 17^e eeuws aangemerkt¹¹⁸. In dat gebouw zit nog steeds een steen met het jaartal 1653. Koppelen we deze feiten aan de schenking¹¹⁹ van 7 november 1653, de vermelding van een koetsier¹²⁰, en we nemen de poort ten zuiden van het eerste hoofdgebouw in gedachten¹²¹, dan komen we tot de volgende reconstructie, conclusies en samenvatting:

Hendrik Schaep kocht zich voor 200 morgen veen en ondergrond in in de Compagnie van de 5000 Morgen en bouwde in 1646 een buitenhuis op het veen. Hij noemde het Venendal. Het buitenhuis was geheel opgetrokken in steen en was iets meer dan 17,30 meter lang. Waarschijnlijk zat er net als in de rentmeesterswoning van de Hollandse Compagnie en in Den Claerenbergh een topgevel in het midden van de lange zuidmuur, wat het geheel een imposant voorkomen gaf. Dicht op de zuidgevel zat een poort, met daarbuiten een stuk grond, dat hij graag bij het terrein wilde voegen. Op 7 november 1653 werd hem door Johan van Echten de ondergrond geschonken, maar hij kon er nog niet over beschikken, want er stond

een arbeiderswoning op, of werd een arbeiderswoning op gebouwd. In 1662 kocht hij die arbeiderswoning. De poort werd nu verplaatst naar het zuiden, in de vorm van een poortgebouw, dat de hele weg op de oostkant van de Eerste Wijk afsloot. Het poortgebouw verving de arbeiderswoning. Poortgebouw, paardenstal en koetshuis vormden het smalle linkerdeel van de woning op de in 1653 geschonken grond. Het rechterdeel – op de plaats van de arbeiderswoning – werd flink verbouwd. Er kwam een grote kelder onder, om de voedselvoorraad van zijn huishouding te kunnen bewaren en om de melk koel te houden. Naast de deur herinnerde een gevelsteen nog steeds aan het jaar van grondschenking, waarmee Hendrik Schaeps rechten op dit deel van Venendal werden gegarandeerd.

In dit pand woonde de koetsier en eventueel ander personeel. Het linkerdeel stak uit en kwam tot in het water van de Eerste Wijk. Voorstelbaar is dat goederen zo vanuit een vaartuig naar de voorraadzolder boven het poortgebouw konden worden getakeld. Hendrik Schaep liet in of net na 1662 een gracht en een allee rondom zijn landgoed aanleggen. Venendal raakte daarna verwaarloosd en in verval, zoals zoveel panden rondom de Münsterse oorlogen. Het werd hersteld en opnieuw als herenhuis in gebruik genomen.

Al kennen we geen afbeelding van Venendal, er is wel een impressie op papier gekomen. De Hoogeveense schrijver/schilder Albert Steenbergen heeft het oude 17^e eeuwse hoofdpand nog gekend, voordat het in de 19^e eeuw werd verbouwd. Volgens hem “*stond aan de noordzijde van het dorp een vervallen gebouw, dat met zijn hoge torenachtige schoorstenen, zijn met luiken voorziene kruisramen, zijn drietal trapjesgevels en zijn door een zware muur omsloten tuin, niet weinig geleek op een oud klooster*”. Het door Albert Steenbergen beschreven pand was kort na het stichten van de kolonie gebouwd. Dit wijst erop dat hij Venendal voor de geest haalde. Hier plaatste hij in een 19^e eeuwse novelle verhalen uit zijn eigen dagen. Het huis had een kolossale schoorsteenmantel en er huisden duiven op de bovenzolder, die binnenkwamen door duivengaten in de top van de achtergevel¹²².

Een mogelijke reconstructie van het hoofdhuis van het landgoed Venendal, op basis van voorgaande beschrijving en een tekening van een 17^e eeuwse pand uit Holland¹²³. We kijken naar de zuidgevel, met de derde trapgevel. De trapgevel op de westkant kan geleken hebben op die van de rentmeesterswoning van de Hollandse Compagnie.

Dit Venendal werd volgens de notulen¹²⁴ van de Compagnie van de 5000 Morgen van 2 juli 1649 aangewezen als een van de drie eerste depots van de Hoogeveense brandweer. Men besloot dat zouden worden “.... ingekocht vijftig brandemmers, te verdelen in drie huizen, te weten het ene gedeelte in de behuizing van de Weledele Heer Schaap, tien in de behuizing van Peter La Court en tien in de gemene behuizing van Hollandse participanten”. Als we dit vertalen naar de opslag van de brandemmers op Venendal, dan moeten de eerste emmers er gestaan hebben toen Venendal bestond uit het pand waar we nu Nijerwal vinden, achter een poort. Omdat brandemmers bij brand direct ter beschikking zouden moeten staan zullen ze direct achter de poort in een schuurtje zijn ondergebracht. Nadat Schaap het pand erbij had getrokken waar we nu het museum vinden zullen de emmers achter de nieuwe poort in het poort- annex koetshuis zijn bewaard. Het waren deze emmers die een onderzoek op gang brachten dat uiteindelijk leidde tot een totaal nieuw beeld van Venendal.

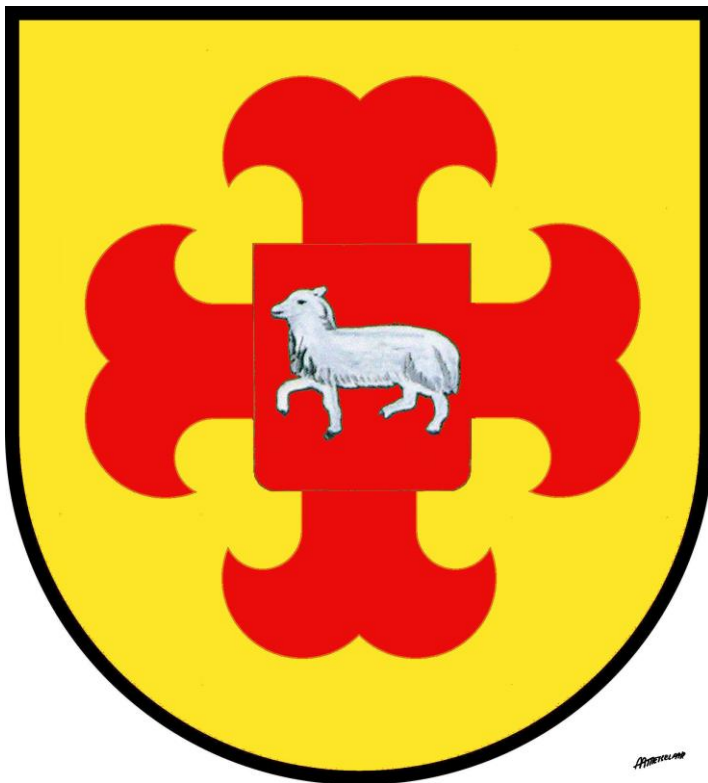
BIJZONDERE RECHTEN VOOR VENENDAL

Predikant Ernestus Fledderus daagde 14 juni 1665 Hendrik Schaep to Veenendaal, Proost te St. Marien, voor de Etstoel, namens Anna Boekenbergh, als volmacht van Anna Ploeis, weduwe van ds. Boekenbergh van Zuidwolde. Hij eiste 1275 rijksdaalders (f 3187,10,-) wegens achterstallige betaling van een kavel verkocht veen. Eiser Fledderus had al aan panding gedaan, gerechtelijk in beslag leggen, maar daarop was door Schaep pandkering gedaan. Bij pandkering werd aangegeven dat de eiser niet in zijn recht stond en werd een beroep gedaan op de Etstoel. Schaep gaf namelijk aan dat de stukken waaruit bleek dat de eiser in zijn recht stond niet konden worden getoond. Wat de eiser natuurlijk weer ontkende. Schaep voerde aan dat er geen behoorlijke leverantie van het veen was gedaan. Veen zonder ondergrond gold als roerend goed. Veen met ondergrond was onroerend goed. Daarover moest de stok worden gelegd, een symbolische overdracht van de stok van een schulte van koper naar verkoper, waarmee aangegeven werd dat het onroerend goed vanaf dat moment ook was overgedragen. Die stoklegging was niet in het geding, toen de zaak voor de Etstoel werd opgevoerd, maar wel wat anders. Schaep zei dat er “....geen behoorlijke leverantie van voorzeide veen zou zijn gedaan, ten aanzien enige generale en speciale privilegiën zouden zijn verkocht, zonder dezelve te expresieren”.

Bij de grond hoorden speciale voorrechten, privilegeën. Deze waren verleend als onderdeel van een ‘Nader akkoord’, op 12/22 maart 1631 uitgewerkt¹²⁵, bedoeld om de oprichters van de Compagnie van de 5000 Morgen te belonen voor hun arbeid als makelaars voor de compagnie. In het eerste artikel daarvan lezen we: ‘Eerstelijk, dat aan de voorzeide personen en haar medestanders (= degenen die een makelaarsrol spelen) door de Heer (van Echten) voornoemd, uit de verkochte 4000 morgen veen, ten aanzien van haar gedane en nog te doene moeite en devoiren, in ’t beleiden en uitvoeren van deze handel, vereerd en geschonken zijn, voor haar en haar erfgenamen eeuwiglijk en erfelijk, 900 derzelver morgen veen, met de ondergrond van dien, en hier nog benevens de vrije jacht van jagen, vliegen en vissen, in en op de zelve 5000 Morgen.’ Ondanks dat Roelof van Echten, de genoemde Heer van Echten, zelf dit jachtrecht niet als exclusief recht bezat, schonk hij het aan ds.Boekenbergh en de andere makelaars. Hij haalde het voor het veengebied exclusief naar zichzelf toe¹²⁶ en gaf het als zodanig uit aan de makelaars, voor het volle gebied van de 5000 morgen. Met het eeuwige

en erfelijke recht werd bedoeld dat de eigenaar van de grond dit recht had, terwijl het ook overgedragen zou worden op volgende eigenaren. Als zodanig zou het dus ook bij verkoop mee worden verkocht.

Toen ds.Boekenbergh zijn veen aan jonker Hendrik Schaep verkocht, werd het recht van jagen en vissen op de volle 5000 Morgen als exclusief recht eigendom van het huis Venendal. Maar hoe dat exact lag, en of er wel of niet meer rechten waren, dat had ds.Boekenbergh niet precies aangegeven. Overigens was Hendrik Schaep de enige waarvan bekend is dat hij gebruik maakte of wilde maken van de rechten, toebedeeld aan de makelaars in het 'Nader akkoord'. Dat maakt het nog weer extra bijzonder. Er lagen heerlijke rechten op, die hoorden bij Venendal, maar welke precies? Dat was precies wat Hendrik Schaep tegenkwam in zijn relatie met Heer Johan van Echten. Er was zelfs een herenakkoord tussen Hendrik Schaep en Johan van Echten, dat inhield ze alle mogelijke geschilpunten als heren onder elkaar bespraken, zonder dat er sprake was van Johan van Echten in een rol als Heer van Echten, die zijn Heerlijke rechten uitoefende op de persoon of de zaken van Hendrik Schaep¹²⁷. Hendrik kon het vervolgens zelf met zijn personeel regelen, als er wat gedaan moest worden. Venendal

was al met al een kleine Heerlijkheid binnen de Heerlijkheid Echts-Hoogeveen. Voor zover die rechten gegarandeerd waren. En daar lag nu juist het probleem. Wat was er precies, wat waren de grenzen van die rechten? Omdat ds.Boekenbergh dat niet aan had gegeven vond Hendrik Schaep dat de overdracht niet goed was verlopen. En 'dus' hoefde hij niet te betalen. Zei hij. Hendrik Schaep bleek al meer dan 20 jaar van de venen 'geprofiteerd' te hebben, stelden de Drost en de 24 Etten van de Etstoel vast. Hij had de venen aanvaard en zelfs een officiële obligatie van de koopschulden gegeven, toentertijd. Hij had aanvankelijk ook gewoon rente betaald van de schulden, al zat hij nu wel met achterstallige renten. Dat de speciale privilegiën niet goed vast

lagen, dat was waar, maar die zouden afzonderlijk omschreven kunnen worden in een bijgevoegd document. Dat was geen reden om niet te betalen. Voorop stond dat hij door te profiteren van het veen, obligatie afgeven en rente betalen te kennen had gegeven dat hij het veengebied had aanvaard. De pandkering werd dan ook van onwaarde bevonden. Met andere woorden: Hendrik Schaep moest zijn rijksdaalders betalen en anders zou hem het veengebied afhandig gemaakt worden (panding), met alle rechten erbij, om als onderpand voor de schulden aan de hoogstbiedende verkocht te kunnen worden.

Het wapen van Hendrik Schaep van Venendal.

Hendrik verloor dus het proces en zou de kosten daarvan ook nog moeten betalen. Hoe dan ook, het is door dit proces dat de bijzondere positie van Venendal werd vastgelegd voor het

nageslacht. De rechten waren ouder dan het huis zelf. Schaep had al meer dan 20 jaar geprofiteerd van de venen, stelde de Etstoel 14 juni 1665 vast. We komen dan uit op overdracht voor 1645. Toen in 1637 een verdeelplan van de venen van Roelof van Echtsens familieleden en aanhang werd gemaakt kwam ds. Boekenbergh daar nog steeds op voor¹²⁸. In de jaren daarop, maar vóór de bouw van Venendal, nam Hendrik Schaep diens venen en bijzondere rechten over. Het gaf Venendal extra status en het was mogelijk de reden dat Hendrik Schaep op het Hoogeveen een buitenhuis liet bouwen. Los daarvan zal ook mee hebben gespeeld dat in de nieuwe veenkolonie sprake was van vrijdom van belastingen¹²⁹.

Venendal was al met al een kleine Heerlijkheid binnen de Heerlijkheid Echtsens-Hoogeveen, werd geconstateerd. Een enclave waarin Hendrik Schaep eigen Heer, met eigen regels en eigen visserij en jacht kon zijn, zolang hij zich maar redelijk schikte binnen het Drentse recht. Dit in een situatie waarin de Van Echtsens hun Heerlijke rechten claimden, uitoefenden, maar ze nog niet op een heldere en onomstreden manier hadden verworven. Dat was maar van beperkte duur. Het in 1646 gebouwde huis werd met name genoemd toen op de landdag van 12 februari 1661 de juridische rechten van de Heerlijkheid Echtsens-Hoogeveen werden bekrachtigd¹³⁰. De Van Echtsens kregen als heren van Echten en Echtsens-Hoogeveen de jurisdictie (bevoegdheid tot lagere rechtspraak) over ondermeer *“behuizing van de Domheer Schaep”*. Hendrik Schaep moest zich schikken in de jurisdictie van Johan van Echten, maar weigerde blijkbaar diens schulte te erkennen, want hij regelde zelf zijn zaken met schulte Lucas Steenbergen van Zuidwolde en Zuidwolder-Hoogeveen. Dat leverde hem een klacht bij het Drentse bestuur op. Getuigen verklaarden dat Lucas Steenbergen voor Hendrik Schaep rechtshandelingen verrichtte, toen hij op 2 februari 1663 aanwezig was in de herberg van Jan Andries de Vriese, Schaeps buurman. Dit ondanks fel protest van Ritmeester Hendrik van Echten¹³¹. Dezelfde Ritmeester Hendrik van Echten die in 1668 Venendal zou kopen. Toen huis en venen op 27 mei 1668 verkocht zouden worden werd vooraf in de Oprechte Haerlemse Courant gezet dat het ging om *“200 Morgen Veenen, met veel Privilegien en Vryheden”*.

Hoewel de lagere jurisdictie na 15 jaar dus gewoon bij de Van Echtsens lag, waren de andere rechten niet aangetast. Het ging ondermeer over die belastingvrijdom, maar dus ook nog steeds over het recht van jacht en visserij. Opmerkelijk is dat huize Venendal en de rechten van jacht- en visserij op de volle 5000 morgen veen in 1668 uit elkaar gingen. Van de geplande verkoop op 27 mei is blijkbaar niets gekomen. De venen van Hendrik Schaep werden in september 1668 uit failliete boedel van Hendrik Schaep gekocht door Engelbert Steenbergen¹³², die het samen met zijn erfgenamen bezat tot zeker 1685. Engelbert Steenbergen was een zoon van Lucas Steenbergen. Hij was verwalter-schulte van Echtsens-Hoogeveen. De jacht- en visserijrechten hoorden bij de door hem gekochten venen. Hij had dus de unieke positie dat hij evenals Schaep op de volle 5000 morgen mocht jagen en vissen. Overigens had Ritmeester Hendrik van Echten als de nieuwe eigenaar en bewoner van Venendal geen gemis van jacht- en visserijrecht. Hij had deze rechten niet via de venen van Venendal zelf, die hij dus niet had aangekocht. Omdat hij plaatsvervangend Heer van Echten en Echtsens-Hoogeveen was, na de dood van Johan van Echten, was hij beheerder van alle al dan niet vermeende rechten van het Huis te Echten, inclusief het recht van jacht- en visserij. Daarmee had Venendal extra status gekregen. Toen Hendrik van Echten in de winter van 1672 stierf was het afgelopen met de bijzondere positie. De rechten van en bij het pand horend waren vanaf toen niet anders dan die van andere panden op het Hoogeveen.

Het booggewelf van de 17^e eeuwse kelder onder het voormalige Museum de 5000 Morgen te Hoogeveen. Een van de laatste restanten van het landgoed Venendal.

Hiervoor: het terrein van het voormalige landgoed Venendal in de 60'er jaren van de 20^e eeuw. Links: de gevel van de boerderij, die in de 19^e eeuw het beeld ging bepalen van het voormalige hoofdhuis van het landgoed Venendal. Op bovenstaande foto zien we dat pand rechtsonder. Voor zover bekend heeft de boerderij gestaan op de fundamenteën van het landhuis. Door de afbraak ervan en de opbouw van een nieuw pand is er ter plekke helemaal niets bewaard gebleven van het oude hoofdhuis.

HET PAND MET DE GEVELSTEEN UIT 1703

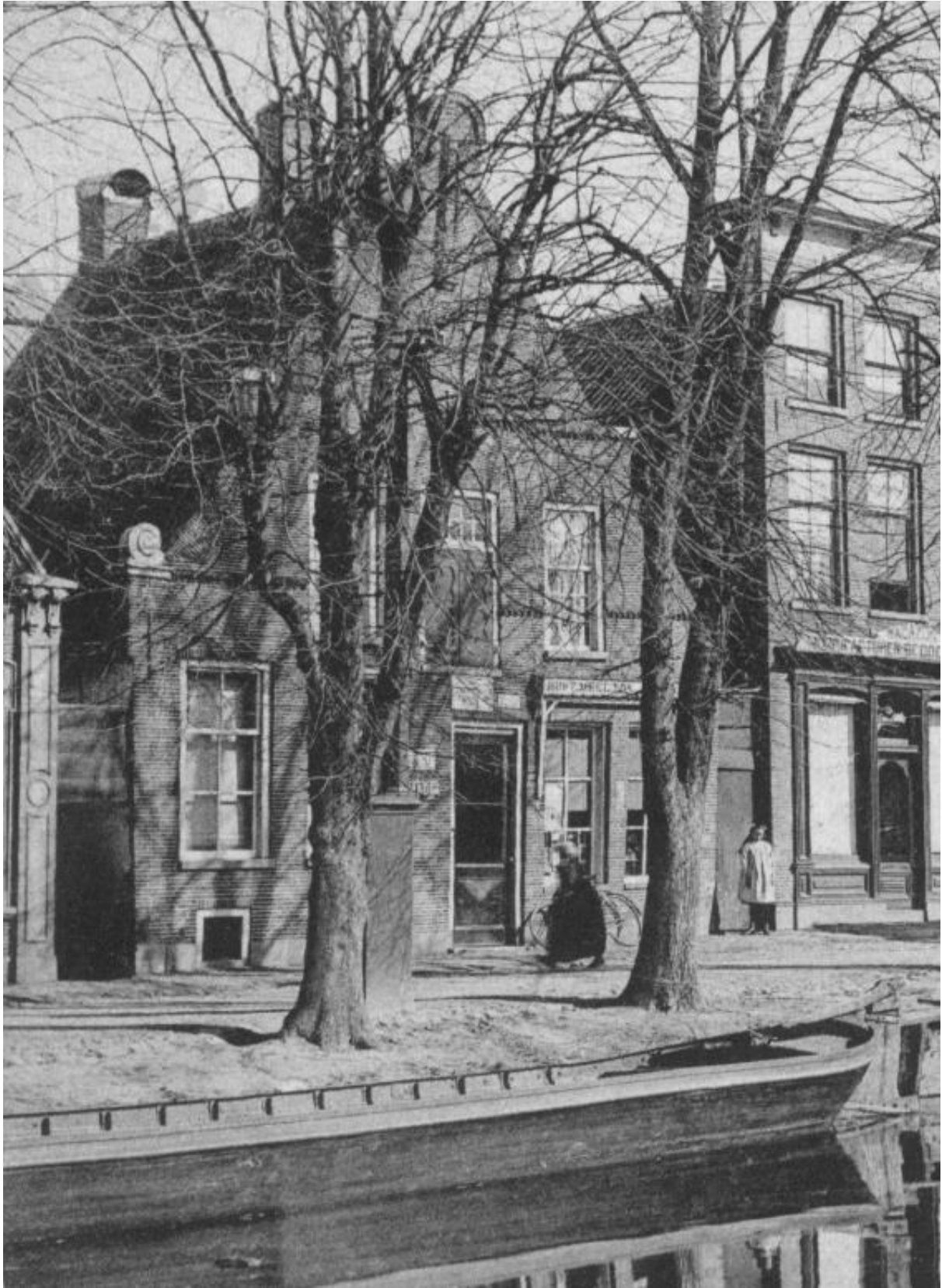
Hoe oud is het pand Schutstraat 8? Voor de bepaling daarvan laat het publiek zich veelal leiden door het jaartal op de gevelsteen, 1703. De gevel heeft bij een restauratie enige veranderingen ondergaan, waarbij de gevelsteen is verplaatst. Aanvankelijk zat de gevelsteen direct onder het kozijn van het deurtje, dat tussen de beide bovenramen zit. Daaronder zat de hoofdingang van het pand. Tussen de gevelsteen en het kozijn van de hoofdingang zaten slechts enkele stenen, bedoeld als afwerking van die ingang. De oude situatie is terug te vinden op ansichtkaarten uit het begin van de 20^e eeuw. Bij de restauratie is de ingang verplaatst naar rechts (voor wie ervoor staat) en zijn aan beide zijden van die ingang twee winkelramen gecreëerd. De gevelsteen is mee naar rechts verplaatst en mooi recht boven de ingang gezet. Als we de oude situatie in ogenschouw nemen en we vragen ons af wat we concreet weten van de plaatsing van deze steen, dan moeten we concluderen dat er eigenlijk niets van bekend is. De steen kan in 1703 in dit pand zijn geplaatst. Hij kan daar echter ook pas in de 19^e eeuw een plek hebben gevonden, toen kozijnen werden vernieuwd. Per slot van rekening is hij ook in de 20^e eeuw weer verplaatst, dus waarom ook niet daarvoor?

Een andere manier van ouderdomsbepaling is door gebruik te maken van het haardstedenregister. Aan de hand van deze registers kan de bewoningsgeschiedenis van een pand worden nagegaan over de periode 1691-1811, mits er ook aanvullende informatie is¹³³. Opvallend genoeg stopte bij deze methode de bewoningsgeschiedenis niet in 1703. De lijn kan worden doorgetrokken naar 1691. Toentertijd werd het pand bewoond door Harm Alberts Oldewortel¹³⁴. De conclusie moet zijn dat de gevelsteen niet wijst op een bouwjaar. Er kan sprake zijn geweest van een verbouwing in 1703, maar de steen kan ook later in de gevel zijn geplaatst. De gevel is dan ook te beschouwen als 17^e eeuw. De stijl is gelijkend met die van de rentmeesterswoning en het Huis met de Duivegaten. De voor die panden typerende smeedijzeren versiering van de topgevel is echter niet aanwezig. Dat wijst erop dat het pand

kan stammen uit de tweede helft van de 17^e eeuw. Dat was de periode dat er volop gebouwd werd op het Hoogetveen en de bevolking sterk toenam. Het zou wel heel opvallend zijn geweest als een bouwplaats rondom het Kruis, het centrum van de plaats, toentertijd ongebruikt zou zijn gebleven. Om kort te gaan: ook het pand Schutstraat 8 heeft een 17^e eeuwse gevel. Een herinnering aan de eerste bewoners van het Hoogetveen.

Het pand Schutstraat 8 is van de drie monumentale gevels rond het Kruis de eerste die als officieel monument werd herkend¹³⁵. Het pand werd al vermeld in de *'Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst'*, deel II, Drenthe, zoals deze werd uitgegeven in 1909. Toen in 1961 de monumentenwet tot stand kwam werd de woning meegenomen als rijksmonument. Op de *'Voorlopige lijst'* werd het pand omschreven als gebouw met *'een bakstenen topgevel welke bekroond wordt door een halffrond fronton. In de gevel bevinden zich twee waterlijsten met muizentanden. De hoeken zijn versierd met groefstenen krullen. Een gevelsteen met het jaartal 1703, draagt het opschrift So Godt voor (ons is, wie sal) tegen ons syn'*. In de vijftiger jaren van de vorige eeuw was B. de Vrome eigenaar van het pand. De voorgevel verkeerde in een dermate slechte toestand dat restauratie dringend noodzakelijk was. In de door De Vrome voorgestelde verbouwing en restauratie werden nogal wat veranderingen naar voren gebracht, die de Provinciale Drentse Schoonheidscommissie in 1956 deden verzuchten *'dat de voorgestelde oplossing allerminst geslaagd is. Qua compositie wordt deze gevel wel grondig mishandeld'*. Maar dat er gerestaureerd moest worden zag ook deze commissie in, want *'na ter plaatse een onderzoek te hebben ingesteld mag worden gesteld dat de gevel uit kunsthistorisch oogpunt bezien waardevol is'*. De gemeente Hoogetveen besloot in 1957 de restauratie met subsidie te ondersteunen, op voorwaarde dat een ontsierende reclameplaat na de restauratie niet weer zou worden aangebracht. *'De gevel dateert uit 1703'*, stelde het Provinciaal Bestuur van Drenthe dat jaar, toen ook dat besloot een deel van de restauratiekosten op zich te nemen. Het jaartal op de gevelsteen werd dus als jaar van de bouw aangemerkt. De kosten van de restauratie werden geschat op f 6000,-. In 1958 werd de gevel volledig onder handen genomen. De Vrome kon 27 september 1958 berichten dat de totale kosten f 6117,50 hadden bedragen. Tussentijds opgehoogde lonen hadden tot de verhoging geleid. In de brief van die datum had hij het genoegen de gemeente mee te delen dat de restauratie volledig voltooid was. De uitvoering daarvan had in handen gelegen van de firma J.Bosman & Zn uit Hoogetveen.

Het 17^e eeuwse pand aan de Schutstraat, met de gevelsteen met het jaartal 1703, voor de restauratie. Een fragment van een ansichtkaart, gestempeld in 1916.

HET 'HUIS MET DE DUIVEGATEN'

De eerste woning op de oostkant van 'Sloot', het 'Zuidwolder Opgaande', was het pand dat we nu kennen als het 'Huis met de Duivegaten'. Dit is een redelijk recente naam. Ook de aanduiding Alteveerstraat 1 is recent. Dit pand werd in 1756 omschreven¹³⁶ als 4 5/8^e vak bemuurd met een achterhuis op de traditionele wijze gebouwd, bestaande uit 3 gebinten met een breedte van 25 voet. Duivegaten in de voorgevel zijn zeldzaam. Deze werden veelal aangebracht in de achtergevel van een pand. Deze duivengaten zijn gericht op het westen. Wanneer iemand vanaf de kant van Echten Hoogeveen binnenkwam zag hij of zij direct de duivengaten bovenin het pand. Dit pand was het eerste pand van Zuidwolder-Hoogeveen. Daarnaast, ten noorden ervan, stond tot 1969 een ander groot pand uit de 17^e eeuwse. Dat pand was deel van Echtsens-Hoogeveen. De grens lag in de steeg tussen de beide gebouwen in. Omdat het pand het eerste pand was van Zuidwolder Hoogeveen en de ongewone duivengaten zo prominent aanwezig zijn, is het waarschijnlijk dat de bouwer of de eigenaar daar iets mee uit heeft willen drukken. Zuidwolder Hoogeveen was in de 17^e eeuw in juridische strijd verwickeld met de familie Van Echten. Voor de hand ligt te veronderstellen dat de duiven en het houden van duiven de vrijheid van de Zuidwoldigers symboliseerden. In Drenthe mocht namelijk iedere grondeigenaar met voldoende grond duiven houden¹³⁷, mits hij daarop ook voldoende graan verbouwde. Omdat de lokale bevolking van Echtsens-Hoogeveen in de 17^e eeuw alleen grond in erfpacht kon krijgen, en er weinig landbouwgrond bij de boerderijtjes was, was het in de praktijk zo dat alleen de heren van de compagnieën duiven konden houden. We kunnen de duivegaten dus ook zien als een plagerijtje van de Zuidwoldigers naar de Van Echtsens toe, of plagerijtjes richting Hollandse Compagnie. Maar het is ook een mogelijke verwijzing naar de aanwezigheid van prostituee's¹³⁸. In ieder geval is zeker dat de woning bij de bouw eigendom was van één of meer hoofdparticipanten van de Zuidwolder Compagnie. Was de woning namelijk gebouwd door en eigendom van een kolonist, dan had die een perceel grond in erfpacht gekregen, dan was hij geen eigenaar en had hij tevens op dat kleine stukje grond te weinig graan verbouwd om duiven te mogen houden. Waarschijnlijk is het pand gebouwd door de Zuidwolder Compagnie als kantoor/gelagkamer, om zaken te kunnen doen, net zoals ook de Hollanders, de Bentincks en de Compagnie van de 5000 Morgen een pand bouwden bij het begin van hun grondgebied.

Gezien de plaats van het pand en het begin van het graven van het Zuidwoldiger Opgaande is het voor de hand liggend dat hier gebouwd werd in de 50'er of 60'er jaren van de 17^e eeuw. Voor een ouderdom van omstreeks 1660 pleit ook de opvallende smeedijzeren gevelversiering, helemaal in de top¹³⁹. Een van de bewoners van 'Sloot' uit de registratie van Johan van Echten, hiervoor genoemd, woonde in het 'Huis met de Duivegaten'. In 1691 was Jan Lamberts Caal bewoner van het pand. We vinden hem vermeld in de oudst bewaard gebleven haardstedenregisters¹⁴⁰. Hij woonde hier nog in 1707. in 1708 woonde zijn weduwe in het pand. Dat was Femmechjen Martens. Jan Lamberts Caal was 'neringdoende', volgens de haardstedenregisters. Hij had er dus een tapperij. Uit hem stamt een geslacht 'Doldersum'. Deze studie begon met een woning bij het Kruis, de rentmeesterswoning, en deze studie brengt ons met een woning bij het Kruis over de drempel van de 18^e eeuw. Voor wie geschiedenis wil beleven, zich dichtbij het verleden voelen, een waar gebeurd verhaal waarover toentertijd volop werd gesproken:

Het was rond Allerheiligen 1701. Jan Lamberts Caal riep Hendrickjen Jurjans, de vrouw van Jan Willems, uit de woning van Jan Peter Philips de weg op. Wat de aanleiding was is niet duidelijk geworden, maar zeker is dat Femmechjen Martens (de vrouw van Jan Lamberts Caal) en Anne Jans (de vrouw van Rutger Jans) Hendrickjen hebben geslagen en op de grond

gegooid. Anderen wilden er tussen komen. Jan Lamberts Caal belette dat met schelden, het uiten van dreigementen en wat hem toen al niet meer voor in de mond lag. Hendrickjen was nadien nog zeer lang met grote pijn en smarten bedlegerig. Ze werd behandeld door medici en chirurgijns. Ze gaf zoveel geronnen bloed op, waarbij ze ook flauw viel, dat aan haar leven werd getwijfeld. Dat zei Antoni Camerling, advocaat en vertegenwoordiger van Hendrickjen voor de Etstoel. Toen de zaak daar aan de orde kwam, 13 juni 1702, was ze nog steeds niet hersteld. Zei Antoni Camerling. Er werd zelfs aan getwijfeld of ze wel ooit zou herstellen. Antoni Camerling eiste niet alleen volledige vergoeding van het meestersloon van de medici en de chirurgijns, maar ook een schadevergoeding van 100 zilveren dukaten¹⁴¹. Jan Lamberts Caal gaf aan dat deze zaak al lang afgerond was met een overeenkomst, maar hij kon dat niet aantonen. Hij had namelijk tijdens de zitting van de Etstoel brand gehad, waardoor al zijn brieven waren verbrand. Hij vroeg dan ook uitstel van behandeling. Dat kon, maar ieder zou wel 12 carolusgulden aan Hendrickjen Jans moeten betalen, zodat ze in totaal f 36,-,- ontving als vergoedingen. Het ‘meestersloon’, het geld voor chirurgijns en medici.

Op 12 december 1702 waren Antoni Camerling (eiser) en Jan Lamberts Caal en Rutger Jans (voor zichzelf en voor hun huisvrouwen) weer bij de Etstoel. Het hele verhaal werd nog eens weer verteld. Jan Lamberts Caal maakte de Etstoel duidelijk dat hij niet had geslagen, dat had zijn vrouw gedaan. Zijn vrouw was door Hendrickjen Jurjans voor hoer uitgescholden. Daarna is Hendrickjen zijn vrouw en vervolgens de vrouw van Rutger Jans aangevlogen. Dat Hendrickjen daarna zo lang op bed moest blijven, dat was allemaal gefingeerd. Ze speelde met de feiten, zo erg was dat helemaal niet. Dat Hendrickjen zo bloedde, dat was niet omdat ze haar geslagen hadden, nee dat was omdat die zichzelf gekrabd zou hebben. Aldus het betoog van Jan Lamberts Caal. Rutger Jans voegde eraan toe dat zijn vrouw door Hendrickjen was aangevallen. Ze hadden niets anders gedaan dan ‘*blote defensie plegen*’, zichzelf verdedigen. De getuigen waren niet eerder bij het voorval aanwezig geweest dan nadat Hendrickjen al ter aarde geslagen was. Het was dus woord tegen woord, waarbij alleen vaststond dat Hendrickjen op de grond had gelegen, in bed was gekropen, en zowel chirurgijns als medici bij haar had laten komen. Voor Drost en 24 Etten was het in ieder geval zeker dat er daders en een onrechtmatige daad waren, want hadden Jan Lamberts Caal en Rutger Jans niet bekend dat er geslagen was? ze moesten buiten de 36 gulden meestersloon nog 24 gulden smartegeld betalen. En de proceskosten¹⁴².

DE RESTAURATIE VAN HET ‘HUIS MET DE DUIVEGATEN’

Het ‘Huis met de Duivegaten’ was al in de vijftiger jaren van de 20^e eeuw in zicht als een belangrijk oud pand¹⁴³, dat de moeite waard was om behouden te worden. Het pand pronkte in januari 1959 met een foto in het maandblad Drenthe. B&W van Hoogeveen gaf op 1 juni 1960 opdracht aan Ir. Willemsen van Gemeentewerken om onderzoek te doen naar de restauratiemogelijkheden van de gevel. De kosten van herstel werden door Willemsen geschat op 7-8000 gulden. In zijn brief van 10 augustus 1960 aan B&W deed Willemsen verslag van zijn onderzoek en voegde eraan toe: “*Het behoeft mijns inziens geen betoog dat het behoud van een van de oudste en meest interessante gevels van Hoogeveen uit oudheidkundig oogpunt gezien op hoge prijs gesteld mag worden. Hiermede samenhangende zou ik uw college dan ook in overweging willen geven deze restauratie niet van de eigenaar te laten afhangen, doch te bewerkstelligen dat het hele pand van gemeentewege aangekocht wordt om bijvoorbeeld als ouheidskamer in te richten.*” Er zou behoorlijk wat aan het pand gebeuren moeten, temeer daar het vrij zou komen te staan als omwille van de verkeerssituatie rond het Kruis belendende panden afgebroken zouden worden. Dat laatste is in de jaren erop ook

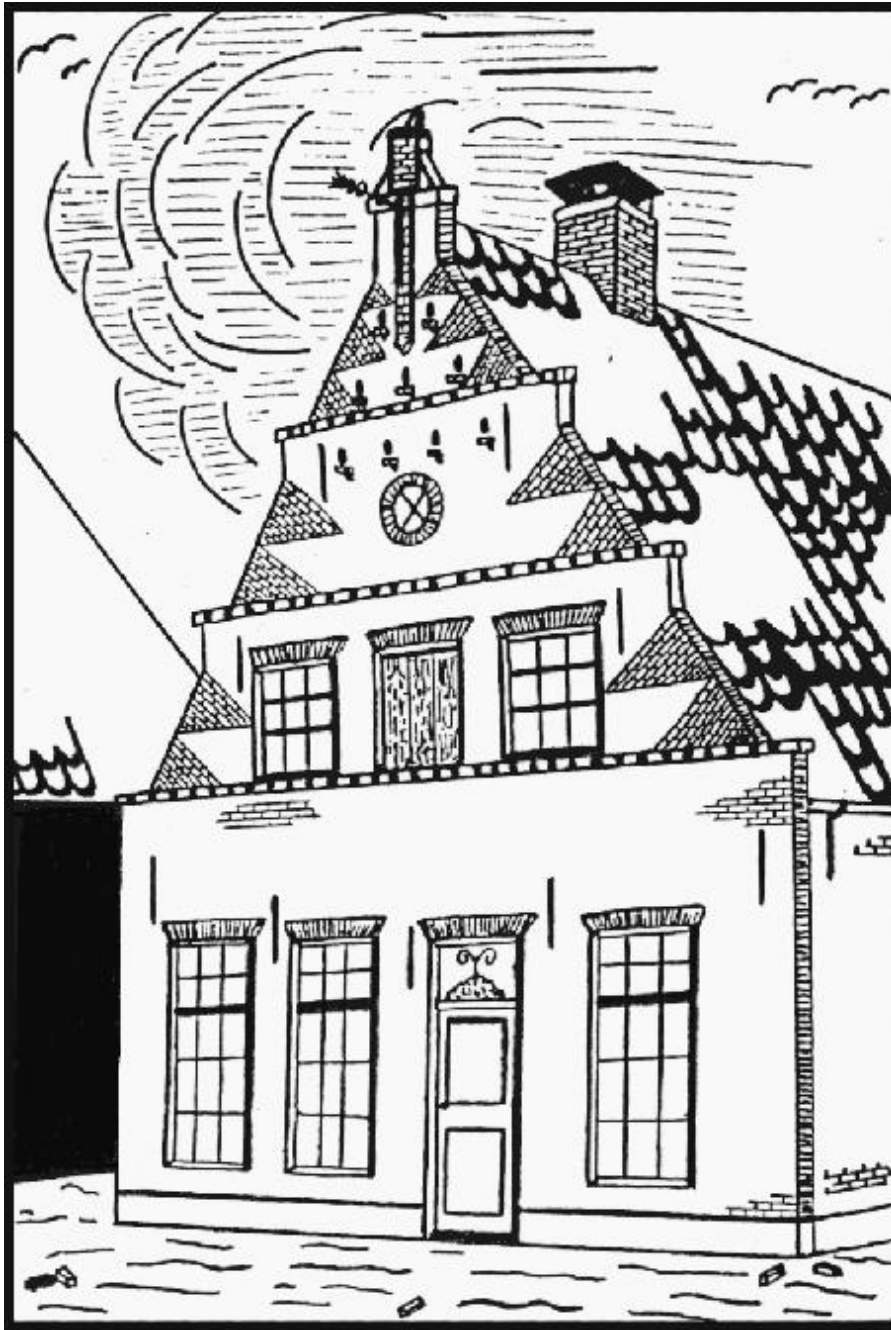
gebeurd. Het Haagje 2-4 van de familie Schelhaas stond op de noordkant van het pand en werd afgebroken.

Ter uitvoering van de in 1961 ingevoerde monumentenwet stelde de gemeente Hoogeveen een register van beschermde monumenten op. Deze werd op 20 september 1965 verstuurd aan de secretaris van de monumentenraad. Daarin was ook opgenomen: *“Een woonhuis met gevel met duivegaten, waterlijsten en toppinakels eind 17^e eeuw, plaatselijke aanduiding Alteveerstraat 1”*. Hoe slecht dit pand er aan toe was blijkt uit een brief van burgemeester De Goede en gemeentesecretaris Geldhof van 26 augustus 1968 aan diezelfde monumentenraad: *“De voorgevel is verzakt en gescheurd en staat uit het lood. Als gevolg van de verzakking en de verwaarlozing van de muur zitten diverse stenen los. Ook de zuidgevel is gescheurd en in erge mate verzakt. Deze muur staat $\pm$ 20 cm uit het lood. Op sommige plaatsen is de fundering geheel verteerd. Met het omvallen van deze gevel moet ernstig rekening worden gehouden, temeer nu de muur niet meer wordt beschut door de enige weken geleden afgebroken woning Alteveerstraat 3. De noordgevel vertoont, zij het in mindere mate, dezelfde gebreken als de reeds genoemde gevels. De goten zijn op sommige plaatsen verdwenen. De nog aanwezige gedeelten verkeren in slechte staat. De woning is ongeschikt om te bewonen en is gevaarlijk voor de omgeving, vooral ten aanzien van de weggebruikers. De onderhandelingen over overname van het pand, die wij met de eigenaar hebben gevoerd, hebben tot nu toe geen gunstig resultaat gehad. Wij achten de bestaande toestand echter van die aard, dat deze niet gehandhaafd kan worden.”* Het gemeentebestuur vroeg vervolgens naar de mogelijkheden van financiële medewerking bij het opknappen van het pand.

De beoogde restauratie hing af van de verwerving van het pand. Pas in 1970 kon de gemeente met eigenaar J.Kok uit Balkbrug tot een akkoord komen. De gemeenteraad van Hoogeveen besloot op 29 januari 1970 om over te gaan tot aankoop. De gemeente werd 1 februari 1970 eigenaar. Bewoner J.Toxopeus werd de 25^e februari 1970 een brief gestuurd waarin werd aangegeven dat hij voortaan de huur (f 30,- per week) aan de gemeente verschuldigd was en dat hij het pand voor 1 juli 1970 zou moeten ontruimen, omdat het gerestaureerd zou worden. In de gemeenteraad was aangedrongen op verplaatsing van het pand, toen daar de aankoop werd besproken. Als het enige meters naar achteren gezet zou worden, zou dat heel wat voordeel op kunnen leveren bij de herinrichting van het Kruis. Voordien was dat water, het kanaal werd gedempt en in de periode dat over het behoud van het pand werd besproken werd ook die herinrichting bediscussieerd. Het zorgde voor een lange discussie over wel of niet verplaatsen van het ‘Huis met de Duivegaten’. Ir. Willemsen van Gemeentewerken was van mening dat verplaatsing stedenbouwkundig en verkeerstechnisch gezien geen verbetering van de situatie geven zou ten opzichte van de in het ontwerp-bestemmingsplan voorgestelde oplossing. Verplaatsing zou echter wel aanbeveling verdienen als de rooilijn van de bebouwing van alle panden van het Kruis tot de Berghuisstraat zou worden verschoven. Aldus Ir. Willemsen in zijn brief van 18 maart 1970 aan B&W. Die bepleitten terugplaatsing ook in hun brief van 22 juni 1970 aan de hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Een van de motieven daarbij was dat het hele pand toch zou moeten worden afgebroken en *“terugplaatsing van de gevel zal, daar het oostelijke gedeelte van het pand geen historische waarde heeft, mogelijk zijn”*.

In 1971 werd het kanaal bij het ‘Huis met de Duivegaten’ gedempt. Men verwachtte dat door de andere grondwaterstand de toestand van de woning zou verslechteren. Monumentenzorg in Drenthe viel toentertijd onder het Provinciaal Museum, en in persoon onder de heer A. Radelaar. Deze was 2 december 1971 ter plaatse aanwezig om zijn oordeel te geven. Samen met een ambtenaar van gemeentewerken werd het gebouw opgenomen. Radelaar gaf aan dat

het slopen van de gevel, in verband met de restauratie, niet nodig was. Het uit het lood staan van de gevel werd bij vorige beoordelingen aan de onderhoudstoestand en aan een ernstige verzakking toegeschreven. Maar dat bleek helemaal niet zo te zijn. Radelaar gaf aan dat de gevel vroeger bewust zo werd gebouwd, uit esthetisch oogpunt. Bovendien werd daardoor het inwateren van het metselwerk enigszins voorkomen. Dit was een totaal andere kijk op het monument. Voor de restauratie zouden slechts delen van de gevel afgebroken te worden, de rest kon gewoon blijven staan. Het betrof een gedeelte waar de gevel losgeraakt was van de haaks erop staande $\frac{1}{2}$ steens dikke binnenmuren. Omdat de woning niet meer bewoond was kon het hele pand bouwtechnisch goed opgenomen worden.

Het Huis met de Duivegaten, zoals het er in de 17^e eeuw uitgezien zal hebben. Een reconstructie op basis van adviezen van bouwkundige A. Radelaar van monumentenzorg, op zijn oude dag adviseur bij dit onderzoek.

Voor Ir. Willemsen, die als directeur van gemeentewerken de rapportage van A. Radelaar verwerkte, was het daarna twijfelachtig of slopen van het pand wel de oplossing was. De extra kosten die ermee gepaard gingen zouden niet opwegen tegen eht voordeel, namelijk het verschuiven in oostelijke richting over een afstand van zo'n 1,5 meter. Bovendien moest rekening gehouden worden met materiaalverlies, voor wat het houtwerk betreft. Het bestemmingsplan zou ook handhaving van het pand op de eigen plaats mogelijk houden. Interessant is dat het onderzoek van Radelaar ook opleverde dat het achterste gedeelte van het pand later was gebouwd dan het voorste gedeelte. Wanneer we dus spreken van een 17^e eeuwse pand, moeten we daarbij alleen denken aan het voorste gedeelte. Ir. Willemsen legde onderzoek en bevindingen vast in een brief van 14 december 1971 aan B&W van Hoogeveen.

De restauratie vond plaats in 1973. De werkzaamheden werden uitgevoerd door aannemersbedrijf A. ter Stege BV, naar een ontwerp van architect P.L. de Vrieze uit Groningen. De aannemer werd de restauratie formeel gegund op 14 maart 1973, voor een bedrag van f 214.592,-. Het pand werd daarbij van binnen klaar gemaakt voor een modern restaurant. De hele woning werd gerestaureerd, maar niet verplaatst. De voorgevel bleef staan waar hij stond. De muren werden hersteld en versterkt, met alle slingers erin die er voor de restauratie al inzaten¹⁴⁴. De eerste bouwvergadering was op 12 maart, de oplevering van het geheel gerestaureerde pand op 1 december 1973.

Tot zover een overzicht van de bevolkingsgeschiedenis van Hoogeveen in de 17^e eeuw en de belangrijkste 17^e eeuwse panden. Voor zover die er nog zijn. Restauraties brengen ons weer terug in die tijd. We begonnen met de rentmeesterswoning van de Compagnie van de 5000 Morgen en we eindigen ermee. Het pand Hoofdstraat 254, zoals de voormalige rentmeesterswoning in de 20^e eeuw te boek kwam te staan, werd in 1971 door de gemeente Hoogeveen omschreven als een gebouw van eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde¹⁴⁵. Dat was de reden om op 28 oktober 1971 als gemeenteraad te besluiten dat de minister bericht zou worden dat men zich kon verenigen met plaatsing op de monumentenlijst. De staatssecretaris van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk besliste 8 maart 1973 dat het pand op een aanvullende monumentenlijst voor de gemeente Hoogeveen geplaatst zou worden. En dat bleef hij ook, ondanks een poging van de eigenaar om hem daar in 1977 van af te krijgen. De reden daarvan was dat de eigenaar aangaf dat het aanbrengen van verbeteringen binnen de normen van de monumentenstatus voor hem onbetaalbaar waren. Het pand was toen dringend toe aan groot onderhoud en monumentenzorg had daarvoor de eerste vijf jaar geen geld beschikbaar. Het pand is helaas nog steeds niet terug gerestaureerd naar zijn 17^e eeuwse staat. Wie weet, in de toekomst.

EEN BRIEF UIT 1686

Zo komt langzamerhand de bevolking van het Hooge Veen uit de 17^e eeuw steeds dichterbij te staan. We kennen namen, we waar de bevolking woonde, we weten wat ze deden. Je zou ze ook zelf aan het woord willen laten. Dat is min of meer mogelijk gebleken. We kennen namelijk een brief uit 1686 waarin een bewoner van het Hooge Veen over zichzelf vertelt aan zijn familie in wat we nu kennen als New York. In 1660 vertrok op het schip de 'Bonte Kou' (Bonte Koe) een groep Drenten naar Nieuw Nederland, het tegenwoordige New York. Onder hen was onder meer een boerenfamilie van Voorhees, onder Ruinen. Ze bleven zich in Nieuw Nederland 'Van Voorhees' noemen. Jan Poortman uit Meppel heeft aan deze familie een studie gewijd, opgenomen in de Nieuwe Drentse Volksalmanak van 1943, en schreef onder de titel 'Steven Coerts' een roman over hen. In de Nieuwe Drentse Volksalmanak van 1961

vinden we enkele brieven afgedrukt, door Drentse neven aan de familie Van Voorhees in Amerika geschreven. De brieven zijn weergegeven in de oorspronkelijke, ongecorrigeerde oude spelling. Eén van deze brieven werd verstuurd vanuit Hoogeveen, door Albert Coerts, die zich net als zijn Amerikaanse neven 'Van Voorhees' noemde. De brief is gericht aan Coert Stevens van Voorhees, de oudste zoon van de niet lang daarvoor overleden Steven Coerts. De brief lijkt een reactie te zijn op de kennisgeving van het overlijden van deze Steven Coerts. We geven deze brief uit 1686 hier weer in een wat meer hedendaags woordbeeld, wat de leesbaarheid ten goede zal komen:

Actum te Hoogeveen de 26 oktober (1686).

Eerwaardige en zeer beminde neef Coert Stevens van Voorhees, ik Albert Coerts van Voorhees en mijn vrouw Aaltien Coops admiraal van Echten ik ontbidt ulieden honderd duizend goede nachten, ulieden hele huisgezin en ulieden gehele familie. Nu, verder zo heb ik de inhoud van uliedens brief van de 10 november 1684 wel verstaan en daaruit verstaan het overlijden van mijn oude oom Steven. Ik wens hem de eeuwige vreugde en ulieden en ons allemaal, zo het de Heere belijft. En gij zijt mijn vrienden en ik zal ook vriendschap met mijn lieve vriendin houden en schrijven altemets aan mijn lieve neef Coert Stevens ook wel een brief, zo lang als het de grote God belijft mij te sparen. Verder, zo moet ik mijn lieve neef eerst verhalen mijn leven en bedrijf.

Verder, ik laat neef weten dat ik ben getrouwd en heb gekregen de oudste dochter van de zalige schulte Coop Luityens van Echten, die schulte tot Echten is geweest toen die vrienden zijn vertrokken, en ik woon op het Hooge veen en heb daar een nieuw huis gezet, en ik verkoop hout en spijkers en timmer wat mede, en ik heb ook veen en laat ook turf mede graven. Verder, zo moet ik neef laten weten, dat ik heb twee dochters bij mijn vrouw en de oudste die is geboren 1683 de 16 december, vrijdagnacht tussen twee en drie uur en zij heet Zwaantien, en de jongste is geboren in het jaar 1685 donderdags voor Pasen en zij heet Jakoby Elysebet en zij is naar mijn vrouws vrienden gedoopt en het gaat mij met mijn vrouw en kinderen redelijk wel.

Nu moet ik eens verhalen hoe groot dat het Hoogeveen omtrent van huizen zijn, want daar zijn nu al zo 300 huizen en het wordt alle jaar vermeerderd. Nu moet ik eens verhalen van mijn drie broers: mijn broer Hilbert, dat is de oudste, die gaat het God zij geloofd heel wel, en mijn broer Jan dat is de tweede, die gaat het ook heel wel en hij is ook gezond met zijn vrouw en kinderen, en mijn broer Wessel dat is de derde, en het gaat hem ook heel wel en is ook nog gezond met zijn vrouw en kinderen, en hij woont te Veningen bij Zuidwolde.

Verder zo moet ulieden laten weten dat Marrichien Stevens uliedens zuster nog gezond is met haar man en kinderen en het gaat haar redelijk wel, en zij wonen te Dwingeloo. Verder zo laat ik ulieden weten dat Hilbert, neef van Middelhees, is overleden in jaar 1685 in de maand van juli, en hij is te Ruinen gestorven. Wel te verstaan, hij woonde te Ruinen; hij met zijn jongste zoon en vrouw konden met zijn oudste zoons vrouw niet wel akkederen, daarom waren die ouden van Hees getrokken heen naar Ruinen met ter wonen. Verder zo wou ik wel verzoeken van mijn lieve neef dat hij gelieven die weten te doen schrijven eens aan mij, zoo kan ik weten of mijn schrijven dan is over gekomen, zo niet, en als gij schrijft zo schrijf aan Albert Coerts van Voorhees, houtkoper op het Hooge Echts veen.

Nu weet ik voor deze keer niet veel meer te schrijven, als ik wens ulieden al te samen de zegen en het Koninkrijk des Heeren, amen.

*Ulieden onderdanige jongste neef en getrouwe vriend,
Albert Coerts van Voorhees.*

TER AFSLUITING

“Hoogeveen is gesticht in 1625”, is de traditionele uitspraak over het ontstaan van de plaats. In deze studie is duidelijk geworden dat van stichting van Hoogeveen in 1625 geen sprake was. De eerste gebouwen stonden er in 1633. Het was een serie bedrijfsgebouwen, gebouwd door de gezamenlijke participanten van de Compagnie van de 5000 Morgen. Van een kolonie, met de mogelijkheden om er een normaal bestaan als kolonisten op te bouwen, was pas sprake vanaf oktober 1636. Als we spreken van ‘stichten’ in de 17^e eeuwse betekenis van het woord, is dat een goed moment om naar voren te schuiven. Het was door de Hollandse Compagnie, op het gebied van de Hollandse Compagnie. Roelof van Echten kon Hoogeveen helemaal niet gesticht hebben, want het feitelijke stichten was op grondgebied waar hij geen zeggenschap had. Het grootste deel van het gebied dat we eind 17^e eeuw kennen als het dorp Hoogeveen lag volledig buiten de zeggenschap van Roelof van Echten als grondeigenaar, en de Compagnie van de 5000 Morgen had de gronden niet meer in beheer, dus er viel voor hem niets te stichten. Wel volgde hij, net als de eigenaren van de andere gebieden, op zijn eigen grond de door de Hollanders op gang gebrachte ontwikkelingen. Zo zette hij bijvoorbeeld net na 1641 een herberg annex bordeel aan wat we nu kennen als de Hoofdstraat, en liet ook voor zijn meiers woningen bouwen met rechten zoals de arbeiders van de Hollandse Compagnie die hadden. Hij moest ook wel, anders zat hij zonder personeel. Belangrijke ontwikkelingen op het Hoogeveen waren het werk van zijn zoon Johan van Echten. In het volgende deel wordt beschreven hoe hij het dorp een kerk probeerde te brengen.

Hoogeveen is dus niet gesticht in 1625. Deze informatie lijkt misschien nieuw, maar is dat slechts ten delen. Het is al eeuwenlang bekend dat de plaats Hoogeveen niet ontstaan is in 1625. Het is ook al eeuwen op papier gezet. Een mooi beeld van de situatie op het Hooge Veen krijgen we in de brief van Roelof van Echten van 12/22 januari 1632. Hierin spreekt hij nergens over kolonisten, een kolonie of andersoortige bewoning op het Hooge Veen. De vaart is nog niet klaar, er wordt nog geen turf gegraven, er kan nog niet gewoond of gewerkt worden¹⁴⁶. In 1678 schetst Roelof van Echten II een beeld, waarin duidelijk wordt dat de kolonisatie iets was wat pas na 1625 op gang was gekomen¹⁴⁷. Dus niet in 1625 zelf. Dus geen stichting in 1625. Schulte C.E. Carsten kreeg volop informatie van de familie Van Echten toen hij rond 1791 een pleidooi voor het behoud van de zuidelijkste venen voorbereidde. In zijn pleidooi¹⁴⁸ wordt eveneens duidelijk dat de stichting van de kolonie iets was van na 1625. Jan van der Veen Azn. publiceerde in de Drentsche Volksalmanak voor 1868 een beeld over het ontstaan van Hoogeveen, waarin in de toenmalige optiek in 1625 wel een kiem werd gelegd voor de wording van de gemeente, maar waarin nog geen sprake was van kolonisatie in dat jaar. Verder dan die kiem kwam het niet in 1625, de plaats zelf kwam later.

In de zomer van 1924 was het nog niet vanzelfsprekend om te spreken van de stichting van de plaats Hoogeveen in 1625. Omdat er geen concrete informatie was, werd dit stichten van Hoogeveen zowel gekoppeld aan het ruilcontract van 20 december 1625 als aan de acte van 12 maart 1631, de oprichting van de Compagnie van de 5000 Morgen. Er werd flink over gediscussieerd. Dat men in 1925 toch een 300-jarig bestaan is gaan vieren, was omdat de toenmalige lokale historicus Albert ten Heuvel een doorslaggevend pleidooi hield, waaruit voor hem duidelijk leek dat er al een kolonie was voor 1631, die omstreeks 1625 ontstaan moest zijn¹⁴⁹. Vervolgens werd het feest voorbereid voor 1925. Nog voor dat feest los kon barsten, stond er in de Hoogeveensche Courant van 29 april 1925 een artikel van dezelfde Albert ten Heuvel waarin hij zijn conclusie volledig herzag. Hij constateerde dat er voor 1631 nog niet gedacht werd aan de stichting van de kolonie! Het feest ging gewoon door. Hooge-

veen was gesticht in 1625, iedereen zei het toen, en iedereen bleef het zeggen. Maar geen van de lokale historici verdedigde het nog.

Dr. Jacob Wattel publiceerde in de Nieuwe Drentse Volksalmanak van 1956 (blz.52) wel dat er in 1631 voorzien werd dat er kolonisten zouden komen, maar ze waren er nog niet. Hij schreef (blz.58): *“Vermoedelijk zijn in 't begin der dertiger jaren de hoofdvaart en enkele wijken tot stand gekomen en is het binnenstromen van immigranten begonnen”*. Dit herhaalde hij nog eens in 1975¹⁵⁰. De kolonie begon dus in zijn optiek na 1631, maar hij had geen duidelijkheid wanneer precies. Lammert Huizing sprak in 1975 eveneens de stichting van een kolonie in 1625 tegen, en herhaalde dat toen het boek later verbeterd herdrukt werd. Hij zei daarover¹⁵¹: *“Zo lang hij (Roelof van Echten) niet kon beschikken over de ondergrond, kon hij geen kanaal graven, kon hij geen verlaten aanleggen of bruggen bouwen, kon hij geen bomen planten, kon hij geen mensen zich blijven op het veen laten vestigen: kortom: kon hij niet gaan koloniseren”*. Ook Lammert Huizing liet dus in 1975 in zijn publicatie nog niets op het Hoogeveen gebeuren in het zogenaamde stichtingsjaar 1625. En dus werd er toen niets gesticht.

Kortom, alle bekende en minder bekende auteurs wisten dat de plaats Hoogeveen niet gesticht was in 1625. De enige reden waarom dit in 1925 wel werd aangenomen, is een vergissing van Albert ten Heuvel, die te laat werd gecorrigeerd om de festiviteiten nog te verplaatsen. Zelfs de koningin was al ingelicht en de lintjes voor de burgemeester, de gemeentesecretaris en een andere hoogstaande plaatsgenoot lagen al klaar. Burgemeester Bouma van Hoogeveen liet alles gewoon doorgaan, wetend dat de zaak niet in de haak was. Wanneer Hoogeveen wel was gesticht, dat wist toen niemand precies. Tot 1980 kon er nog gesproken worden over Roelof van Echten als stichter van de plaats, al wist dus niemand precies wanneer dat was. Tot 1980 werd namelijk het belangrijkste notulenboek uit de beginperiode van de plaats gekoppeld aan de Compagnie van de 5000 Morgen. De turfmarkt in Zwartsluis, de boekweitcultuur op het veen, de eerste huizen, privileges voor de eerste bewoners en tal van andere ontwikkelingen uit de beginjaren werden gekoppeld aan deze compagnie. Daarmee was dit tevens gekoppeld aan Roelof van Echten, de hoofddirecteur, degene van wie dus verwacht werd dat hij leiding gaf aan al die ontwikkelingen. Het archief van de Compagnie van de 5000 Morgen en de andere compagnieën op het Hoogeveen lag vanaf 1925 in het Rijksarchief te Assen. Het mocht niet gebruikt worden voor ander onderzoek dan dat over de rechten en plichten van de Compagnie zelf.

De juridische status van het archief werd duidelijk in 1978. Het bleek eigendom te zijn van de gemeente Hoogeveen. De eerste beschrijving van de stukken in 1976 en 1977 is gemaakt door mr. F. Keverling Buisman, D.T. Koen en mr. P. Brood, waarna de laatste de inventaris heeft ineengezet en regestenlijst en inleiding samengesteld. In 1980 verscheen de gedrukte inventaris. Wat voordien werd aangezien voor de notulen van de Compagnie van de 5000 Morgen heette voortaan: *“1234 Notulen van de comparities van participanten der Hollandse Compagnie, 1635-1684, 1696, 1714, 1736, 1759, 1761, 1762, 1782.”* Een kleine verandering in de beschrijving van een archiefstuk, een enorme verandering in ons beeld van het verleden. De notulen bleken van een andere compagnie te zijn, de belangrijkste richtinggevende activiteiten in de ontwikkeling van de plaats Hoogeveen bleken naar voren gebracht te zijn door de Hollandse Compagnie, waar Roelof van Echten buiten stond. Tevens maakte een nadere positiebepaling van Roelof van Echten duidelijk dat hij niet de sturende kracht was op het Hoogeveen. Zelfs de positie van een sturende hoofddirecteur, hem later toegekend, was toentertijd nog niet voor de Van Echten weggelegd. Moge deze studie recht doen aan de geschiedenis. Denken dat de plaats in 1925 is gesticht is door Roelof van Echten is gewoon

een misvatting, op basis van onjuiste interpretatie van gegevens, en verkeerd inschatten van een notulenboek. Moge deze studie een bijdrage leveren aan het teruggeven aan Hoogeveen van zijn ontstaansgeschiedenis. Moge deze studie mensen de plaats geven die ze verdiend hebben. De feiten spreken voor zich.

***Een veenarbeider op een balkdrager
uit het voormalige provinciehuis.
Uiteindelijk zijn het de vaak ongenoemde
arbeiders geweest die Hoogeveen
hebben opgebouwd.***

NOTEN

1. Als in deze studie gesproken wordt over de notulen van de Algemene Compagnie van de 5000 Morgen, is steeds sprake van de bron Archief Huize Echten no. 876, in de nummers 877 en 878 terug te vinden in een moderner handschrift.
2. Deze aanduiding vinden we niet in de periode dat het huis als zodanig in gebruik was. Het is een vorm van 'invented history', een bedenkfel zonder historische onderbouwing. In de dagen dat het huis als woning van de rentmeester van de tienden in gebruik was werd het pand niet zo genoemd.
3. O.S.A. 858.
4. Hierover was ik in gesprek met Leo van Dam, in de periode dat zijn reconstructie in de Hoogeveensche Courant verscheen. Zijn tekening in houtskool, een geromantiseerd aanzicht vanuit het zuidwesten op de gereconstrueerde gevel, is hier omgewerkt tot een frontaanzicht.
5. "Langs de vaart; geschiedenis van Smilde", H. Gras 1997, blz. 18. Zie ook het archief van de Hollandse participanten, ingang 0603, no. 12.
6. Zie de studie over de Ossehaar, deel van dit onderzoek.
7. Dat blijkt uit de stukken uit de erfenis van Roelof van Echten, verderop in deze tekst nader behandeld.
8. Toen in 1811 de Franse kaart werd gemaakt, werd de gemeente Hoogeveen zeer gedetailleerd weergegeven, met op de rand van veen en veld op alle wijken 'baragues'. De hutten van de seizoenarbeiders. Deze moeten we niet op een lijn stellen met woningen, maar kunnen we meer vergelijken met de hedendaagse tenten, maar dan van ander materiaal. Het tijdelijke onderdak had geen enkele luxe nodig, als men er maar kon eten en slapen.
9. Zie Hoogeveen, Van Echten Morgenland, blz. 30.
10. Meer over dit bezoek in de tekst over de Ossehaar.
11. Zie het archief van de Hollandse Compagnie van de twaalf parten, Drents Archief, ingang no. 603, no. 12.

-
12. Dergelijke concentraties van onderkomens waren in veengebieden geen uitzondering. De veenarbeiders uit de gemeente Hoogeveen die in het begin van de 20ste eeuw naar Noord-Engeland en Schotland reisden, om daar in het hoogseizoen turf te graven, werden eveneens ondergebracht in eenvoudige onderkomens, zonder land, landbouw, vee, of andere voorzieningen. Toen het veen weg was, verdwenen de wooncomplexen ook weer. In 1982 hebben mijn vrouw en ik gezocht naar het 'arbeidersdorp' bij Gretna Green, één van de plaatsen waar de veenarbeiders waren ondergebracht. We vonden de plaats, en die bleek nog net binnen Engels grondgebied te liggen, slechts enige honderden meters van de Schotse grens. Er stonden nog enkele woningen, maar van een dorp was geen sprake meer. Vrijwel alle panden waren afgebroken toen het veen was afgegraven. Voor de bevolking golden de panden als verspreide bebouwing, buiten het dorp, buiten Gretna Green., niet als een dorp op zich, en geen onderdeel van het dorp zelf. Dergelijke tijdelijke concentraties van turfgraverswoningen waren er ook bij Papenburg, en in andere veengebieden, in de tijd dat de turfgraverij nog bloeide. Vandaar de stelling dat een concentratie van bedrijfspanden nog niet gelijk staat aan de stichting van een kolonie. Ook de woningen op het Hooge Veen hadden verdwenen kunnen zijn, als er niet iets ingrijpends was gebeurd in de toenmalige samenleving. De bedrijfspanden hadden van zichzelf geen ander doel en geen ander bestaansrecht dan het onderdak verlenen aan arbeiders van een onderneming, gedurende het bestaan van die onderneming zelf. Pas wanneer er sprake is van voorzieningen en mogelijkheden, die de bevolking in staat stelt om een samenleving te vormen waarin enige vrijheid van handelen bestaat, om een leven op te bouwen waarin zelfstandige ontplooiingsmogelijkheden zijn, los van het dienstverband binnen de onderneming, is er sprake van een dorp, van een levensvatbare kolonie. Daarvan was op het Hooge Veen pas sprake in 1636.
13. Archief Familie Steenberg, Rijksarchief te Assen, no. 65.
14. Dit conflict is elders uitgewerkt, in het vijfde deel van deze studie.
15. Over de Ossehaar is geschreven in het vierde deel van deze studie.
16. Achterin het tweede deel van deze studie is uitgewerkt wat bedoeld wordt als men spreekt over het stichten van een plaats. Wat gebeurde in 1636 voldoet aan deze criteria. Hoogeveen is dus niet gesticht in 1625 maar in 1636.
17. Misschien een wat wonderlijke vergelijking, maar in het huidige Hoogeveen tellen we ook alleen de 'gewone' woningen, niet de tenten, schafketen en de caravans.
18. In het zevende deeltje van dit onderzoek wordt nader ingegaan op de boekweitteelt en de hier geciteerde tekst.
19. Archief Familie Steenberg, Rijksarchief te Assen, no. 65.
20. Een kopie van de akte waaruit dit blijkt werd me ter hand gesteld tijdens een bezoek aan het gemeentearchief te Leiden. De akte wordt bewaard in het Notarieel Archief van Leiden, no. 362, akte 144.
21. Archief Familie Steenberg, Rijksarchief te Assen, no. 65.
22. Over de afbraak werd geschreven in de Hoogeveensche Courant van 7 en 28 januari, 29 maart en 13 mei 1905
23. Collectie Beeldbank Regionaal Archief Leiden, Signatuur PV87887, Titel Bouwkundige tekening van een jaagbrug bij de Rijn.
24. Er zit natuurlijk ook een exemplaar van in het Rijksarchief te Assen, tussen de stukken van de Compagnie van de 5000 Morgen (bijvoorbeeld in Archief Huize Echten no. 890), maar ik ontving mijn kopie van dit 'Nader accoord' uit Leiden, waar hij gevonden werd tussen de nagelaten papieren van Christoffel van Nijenhove, toen deze kort na zijn dood geïnventariseerd werden. Bron: Bibliotheek Leiden en Omgeving, cat. nr. 3204, deel 4.
25. Zie voor meer informatie deel 16 van deze studie.
26. In 1650 werd hij in de notulen van de Algemene Compagnie van de 5000 Morgen genoemd, samen met een zoon.
27. Archief Huize Echten no. 1241, folio 98.
28. O.S.A. 858.
29. Archief Familie Steenberg, Rijksarchief te Assen, no. 65.
30. Zie hierover in het vijfde deel van de studie de naamgeving van de Leidse buurten.
31. Er bestaan van de kaart diverse kopieën, aanwezig in het Drents Archief. Het origineel wordt bewaard in het Museum de 5000 Morgen. De kaart is enige jaren verkeerd tentoongesteld, waardoor hij lichtschade heeft gekregen, maar de detaillering is nog duidelijk herkenbaar. De hierbij gebruikte afbeelding is ook daadwerkelijk van deze kaart afkomstig, en niet van de kopieën. De gekopieerde kaarten zijn ten aanzien van het pand van de schaapherder veel minder gedetailleerd dan het origineel.
32. Zie 'Leidse Wevershuisjes', Kees van Wiel (Primavera Pers, Leiden 2001).
33. Hier en in de volgende alinea's wordt een beschrijving van een deling gegeven, aan de hand van stuk 116 uit het archief van de familie Ten Heuvel, aanwezig in het Drents Archief.
34. We komen hierop terug in een beschrijving van de plattegrond, op een kaart uit ongeveer 1660.
35. Archief familie Ten Heuvel, no. 116.
36. Dit is het resultaat van een berekening, waarbij de breedten van alle andere stukken grond tussen dat van Roelof van Echten en de

Hoogeveensche Vaart bij elkaar zijn opgeteld, en omgerekend naar meters.

37. Archief Huize Echten no. 843. Hier wordt in het kort weergegeven wat een conclusie is van een uitvoeriger onderzoek, dat verwerkt is in deel 15 van deze studie, handelend over de Heerlijkheid Echtens-Hoogeveen en de conflicten rondom grenzen en rechten.
38. Archief Huize Echten no. 31.
39. Archief Huize Echten no. 800.
40. Archief Huize Echten no. 800.
41. Archief Huize Echten no. 843.
42. Archief Huize Echten no. 414.
43. Archief Huize Echten no. 928 A-3.
44. Voor de teksten van de goorspraken: Archief Huize Echten no.842 en 843) en het archief van de Etstoel.
45. Archief Huize Echten no. 56.
46. Archief Huize Echten no. 31.
47. Etstoel 14, deel 21, folio219.
48. Schultegerechten no. 91, folio 51 vo.
49. Zie 'Huizen van stand' (redactie Bos, Hulst, Brood, uitgave Boom, Meppel 1989), blz. 116 e.v. Volgens die publicatie is het waarschijnlijk dat Den Claerenberg er al stond in 1639, maar aangezien Roelof van Echten de grond pas verwierf in 1641 is dit onaannemelijk.
50. O.S.A. 858, Hoogeveen, nieuw gebouwde huizen 1755.
51. Eén vak bemuurd mat ongeveer 2,4 meter. Een vak werd opgedeeld in 8 voeten.
52. Archief Huize Echten no. 890.
53. Aanwezig in het Museum de 5000 Morgen te Hoogeveen.
54. Archief Huize Echten no. 31.
55. Archief Huize Echten no. 31.
56. Er is een gemiddeld aantal personen per huishouden gehanteerd van 4,5 personen. Dit is berekend voor 1798, en wordt bij de beschrijving van de Hoogeveense bevolking ook voor andere jaren gebruikt, al blijft het natuurlijk een benadering. We weten niet exact hoeveel mensen er in de eerste helft van de 17de eeuw gemiddeld per huishouden op het Hoogeveen woonden. Zie ook 'Hoogeveen, oorsprong en ontwikkeling 1625-1813', blz. 87.
57. Hier en in de volgende alinea's wordt een beschrijving van een deling gegeven, aan de hand van stuk 116 uit het archief van de familie Ten Heuvel, aanwezig in het Drents Archief.
58. Dit conflict is uitgewerkt in het vijfde deel van deze studie, over de verhoudingen tussen de Hollanders, Roelof van Echten en de Bentincks.
59. Wat wel bekend is van de trommelslager in de 17e eeuw is verwerkt in het tiende deeltje van deze studie.
60. "Korte beschrijving van het Lugdunum Batavorum nu Leyden", mr. Simon van Leeuwen, Leiden 1672, blz. 109.
61. Informatie verstrekt door Gerard Koppers, directeur Nationaal Brandweer Documentatiecentrum.
62. Zie over deze heerlijkheid Hoogeveen o.a. C.Postma (bewerker), "Holland in vroeger tijd" (Europese Bibliotheek, 's Gravenzande 1963) blz. 439. Een ander Hoogeveen in Holland wordt besproken op blz. 491.
63. "Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden 5", A.J. van der Aa (Gorinchem 1844) 773-774.
64. Zie Nieuwe Drentse Volksalmanak 2006, blz. 23.
65. Archief Huize Echten no. 890, net voor blz. xliij en verder.
66. Archief Huize Echten no. 843.
67. Archief Huize Echten no. 928 A-3.
68. "Hoogeveen, Van Echtens Morgenland", blz. 74.
69. Hier en in de volgende alinea's wordt een beschrijving van een deling gegeven, aan de hand van stuk 116 uit het archief van de familie Ten Heuvel, aanwezig in het Drents Archief.
70. Archief Huize Echten no. 55.
71. Dit wordt uitgewerkt in een ander deeltje van de studie, waarin de conflicten rondom de jurisdictie Echtens-Hoogeveen central staan.
72. De geschiedenis van kerk en school zijn behandeld in het negende deeltje van deze studie.
73. O.S.A. 868/869
74. "Hoogeveen, oorsprong en ontwikkeling 1625-1813", blz. 56.

-
75. De kerkelijke- en schoolconflicten tussen Echtens- en Zuidwolder-Hoogeveen worden uitgewerkt in het negende deel van deze studie.
76. Het is lastig om een goed beeld te krijgen van deze groep. De haardstedenregisters geven ons soms concrete aanwijzingen, maar vaak ook moeten we er naar raden. Is iemand met Smit als toevoeging een van de smeden of heet hij Smit? Om maar een voorbeeld te noemen. Zeker als het gaat om een derde naam, waarbij de tweede een patroniem is. Dan kan ook zijn vader een ambacht hebben uitgeoefend, dat inmiddels bij de genoteerde persoon een naam is geworden. Verder werden alleen die beroepen genoteerd die invloed hadden op de hoogte van het te betalen haardstedengeld. Dat maakt dat andere beroepen of nevenberoepen buiten beeld blijven. Vandaar dat in dit onderzoek de ambachtslieden en andere bijzondere beroepen niet zijn geteld. Schippers werden wel genoteerd, omdat het praambezit traditioneel van invloed was op het haardstedengeld en hun groep dus wel in de haardstedenregisters te vinden is. Ze werden tevens geteld vanwege hun invloed binnen de bevolking.
77. O.S.A. 1331
78. O.S.A. 1329
79. Nieuwe Drentse Volksalmanak 1977, blz. 51, een bevolkingsonderzoek van dr. J.Heringa.
80. Tijdens eigen studie van de haardstedenregisters van Hoogeveen en omstreken viel op dat getrouwde kinderen nogal eens direct na de ouders werden genoemd in de haardstedenregisters, terwijl ze enige jaren later verderop in het register een plaatsje kregen. Die namen van die kinderen werden op de plaats onder de ouders dan niet vervangen door een ander gezin. De indruk bestaat dan ook dat inwonende getrouwde kinderen apart moesten betalen, terwijl ze gebruik maakten van dezelfde haardstede, zodat het haardstedenregister nogal eens vergelijkbaar is met een gezinsregister.
81. Archief Huize Echten no. 1235.
82. "Drentse Historische Studiën IV, Ontwikkelingen in de Drentse bevolking gedurende de 17e en 18e eeuw", dr. J.A. Verduin (Provinciaal Bestuur van Drenthe, Assen 1982), blz. 75.
83. "Hoogeveen, oorsprong en ontwikkeling 1625-1813", blz. 57.
84. Zie het archief van de Hollandse Compagnie van de twaalf parten, Drents Archief, ingang no. 603, no. 12.
85. Archief Familie Carsten no.3.
86. Archief Huize Echten no. 890, net voor blz. xliij en verder.
87. Archief Huize Echten no. 570.
88. Voor de teksten van de goorspraken: Archief Huize Echten no.842 en 843) en het archief van de Etstoel.
89. Archief Huize Echten no. 843.
90. Archief Huize Echten no. 843.
91. De lijst met arbeiders uit 1658 is als foto afgedrukt in het boek 'Van Schone Wille zijn' (div. auteurs, eigen beheer 1997) blz. 30. Het origineel bevindt zich in het Archief van het Huis te Echten.
92. Op 18 augustus 2008 kwam ik thuis en werd als een magneet aangetrokken door de computer, direct naar Ebay, zoeken op Hoogeveen, vraag me niet waarom, maar het moest toen gewoon. Ik kwam zo uit bij de ring, maar zag ook dat hij net in zijn laatste minuten was. Een sniper is iemand die wacht tot de allerlaatste minuut, dan even flink biedt, en met een beetje geluk iedereen te snel af is. De seconden tikten voorbij. Toen de laatste minuut begon werd onmiddellijk geboden. Ik had hem. Het bleek het laatste en mooiste stuk te zijn van een uitgebreide 17e eeuwse vondst, die inmiddels al stuk voor stuk verkocht was.
93. "Huizen van Stand", red. J.Bos, F.J. Hulst en P. Brood (Boom, Meppel 1989), blz. 125. In die publicatie wordt ook gesproken over het zogenaamde Bentinckshuis, van de familie Bentinck, dat 'vermoedelijk omstreeks 1640 als een der eerste huizen van de nieuwe nederzetting Hoogeveen' zou zijn gebouwd (blz.112). Hier is geen concrete informatie over gevonden, maar het huis zou in zijn oorspronkelijke vorm een van de meierwoningen van de Bentincks kunnen zijn geweest. Het is niet meer aanwezig en in de 17e eeuw speelde het geen opvallende rol. Vandaar dat het Bentinckshuis buiten dit onderzoek is gebleven.
94. Te zien in het Museum de 5000 Morgen te Hoogeveen.
95. In het notulenboek van de Compagnie van de 5000 Morgen lezen we dat er in 1644 een nieuw accoord kwam tussen de participanten van die compagnie. De al verbroken samenwerking werd weer opgepakt. In 1645 werd de erfenis van Roelof van Echten verdeeld (Archief Huize Echten no. 31), zodat voordien de venen en gronden van de familiecompagnie opgedeeld moeten zijn, anders kon de erfenis nog niet worden verdeeld.
96. "Stukken en documenten rakende de rechten en privilegien van den Huyse Echten", o.a. aanwezig in het archief van de gemeente Hoogeveen, blz. 15.
97. Bekend is dat ze in 1636 Constantijn Huygens schreef met het verzoek burgemeesters aan te schrijven, in verband met een opgevallende plaats door het overlijden van een van de 'Heeren Staten'. Huygens werd verzocht haar man aan te bevelen. Zie brieven van Constantijn

Huygens, deel 2, brief 1340.

98. Zie de Overijsselse leenprothocollen, ondermeer ter inzage op de website van het Historisch Centrum Overijssel.

99. Etstoel 14, Deel/folio/datum 20/81/14-6-1665.

100. Archief Huize Echten no. 54.

101. Archief Huize Echten no. 56, folio 26.

102. Idem, folio 51.

103. Idem, folio 37 e.v.

104. Idem, folio 46.

105. Idem, 166 e.v.

106. Idem 168 e.v.

107. In de huidige situatie vinden we dit traject terug op de plaats waar we nu het pand direct ten zuiden van het museum vinden. Eerst was er naast de buitenmuur van het museum een gracht, daarna was er het allee, en dit alles op het terrein van de nu belendende woning.

108. Als we bij de zijgevel van de muziekschool staan, kunnen we het gebouw min of meer in onze gedachten in drieën delen. Het middenstuk was gracht en allee. Links eerst de gracht, daarbuiten het allee. De begrenzing van het terrein van Venendal valt dus helaas niet samen met duidelijke hedendaagse begrenzing, al blijft natuurlijk wel duidelijk dat west- en noordzijde gevormd werden door Hoofdstraat en Willemskade. De begrenzingen werden gevonden door de kadastrale kaart van 1832 te vergelijken met een luchtfoto van Google Earth.

109. O.S.A. 858.

110. O.S.A. 868 + 869.

111. In het al genoemde Overijsselse leenprothocol gingen lenen op 23 januari 1668 over op naam van Hendriks zoon, ook een Hendrik Schaep.

112. ‘Huizen van Stand’, red. J.Bos, F.J. Hulst en P. Brood (Boom, Meppel 1989), blz. 125 e.v.

113. Etstoel 14, Deel/folio/datum 23/155/20-11-1677.

114. Deel/folio/datum 21/219/8-6-1669.

115. Archief Huize Echten no. 58.

116. J. van der Veen Azn., ‘t Een en ander over de gemeente Hoogeveen’, (Erven D.H. Van der Scheer, Assen 1873), blz. 41 e.v.

117. Volgens het boek ‘Huizen van stand’ zou deze steen in de 19e eeuw in de woning zijn geplaatst. Het boek maakt daarbij geen melding van het feit dat er drie gevelstenen boven elkaar zijn geplaatst. De onderste heeft een overduidelijke 17e eeuwse lettering. Daarboven zitten twee stenen met duidelijk 19e eeuwse lettering en de jaartallen 1857 en 1888, die wijzen op toenmalige verbouwingen. De vermelding in ‘Huizen van stand’ moet dus een vergissing zijn geweest. Er zijn we stenen met jaartallen in het pand geplaatst dat we nu kennen als het Museum de 5000 Morgen, maar dat betreft drie stenen, twee 19e eeuwse stenen in de 19e eeuw, en een 17e eeuwse steen in de 17e eeuw.

118. Mededeling van drs. Marga Zwiggelaar, conservator/directeur van het Museum de 5000 Morgen.

119. Idem, folio 51.

120. Archief Huize Echten no. 54.

121. Idem.

122. NDVA 1885, blz. 69 e.v. en 83. Albert Steenberghe laat het huis een rol spelen in een novelle, waarvoor Hoogeveen centraal heeft gestaan. De plaatsing van het huis in die novelle is die van Venendal, maar al te letterlijke overname van alle gegevens is niet verantwoord omdat het ‘slechts’ om een novelle gaat. Niet om een historisch verslag. Dat neemt niet weg dat in die novelle contouren opduiken van een gebouw dat goed past in het beeld dat we al hadden van Hoogeveense woningen uit het begin van de 17e eeuw. Het geschetste pand lijkt namelijk op dat van de rentmeesterswoning van de Hollandse Compagnie.

123. Hier is gebruik gemaakt van een 17e eeuwse afbeelding van het Aalsmeerder Veerhuis. Zie “De Prins voor Amsterdam” (dr. S. Groenveld, Fibula-Van Dishoeck 1967), blz. 30.

124. Archief Huize Echten no. 876.

125. “Stukken en documenten rakende de rechten en privilegien van den Huyse Echten”, o.a. aanwezig in het archief van de gemeente Hoogeveen, blz. 15.

126. Meer hierover in dat deel van de studie dat zich richt op de juridische conflicten rondom de Heerlijkheid Echtsens-Hoogeveen.

127. Archief Huize Echten no. 54.

128. De originele kaart hangt aan de muur in het Museum de 5000 Morgen.

129. “Stukken en documenten rakende de rechten en privilegien van den Huyse Echten”, blz. 12 en 13.

130. “Stukken en documenten rakende de rechten en privilegien van den Huyse Echten”, blz. 20 e.v.

-
131. Archief Huize Echten no. 830.
132. Deel/folio/datum 27/160/17-11-1685.
133. OSA 868 en 869 in het Drents Archief, tevens bewaard in het archief van de Gemeente Hogeveen. In Assen liggen alleen de haardstedenregisters die om de tien jaar werden opgesteld, vanaf 1742, in Hogeveen liggen ook tussenliggende registers, vanaf 1704. Het zijn de nummers 172 t/m 174 uit de beschrijving van Gratama van het oud-archief van de gemeente Hogeveen. In 1979 heb ik heel wat dagen doorgebracht in de toenmalige archiefruimte. Dat was toentertijd een plekje in de oude BB-kelder, tussen de stellingen van de archiefstukken, met als ‘kantoor’ een stukje tafelblad ter grootte van een A4’tje. Het toch al kleine tafeltje moest gedeeld worden met nog niet gebruikte trouwboekjes, rijbewijzen, en wat de ambtenaren nog meer voor de hand wilden houden. Daar wees de toenmalige archivaris mij op het bestaan van de haardstedenregisters, maar hij had geen idee wat we daar precies mee konden. Tijdens dat onderzoek in 1979 ontdekte ik door middel van vergelijkend onderzoek tussen diverse archiefstukken dat de haardstedenregisters volgens een patroon waren opgesteld. Toen ik het patroon kende wist ik welke delen van het 18e-eeuwse dorp waar in het register terug waren te vinden. Een van mijn ‘leerlingen’ van dat jaar was Hugo Voerman. Hij begon toen ook met onderzoek en kreeg van mij uitleg over het nut en het gebruik van de haardstedenregisters. Zo is de kennis als een inktvlek verspreid.
134. Een conclusie die getrokken kan worden naar aanleiding van onderzoek van Jan de Vries, die de bewoningsgeschiedenis van alle panden rond het Kruis heeft nagetrokken.
135. De informatie over de monumentale status en de restauratie is afkomstig uit het dossier dat de gemeente Hogeveen daarover heeft bijgehouden. Het dossier valt nog niet onder het Oud Archief, maar is in te zien na navraag bij de ambtenaren die het recente archief beheren.
136. O.S.A. 858.
137. Zie H.M.Luning, ‘Duiventillen in Drenthe’.
138. Uitschelden gold in de 17e eeuw als een ernstig feit. In de tapperij van Jan Lamberts Caal werkte als tapster mee Femmechjen Martens, zijn echtgenote, die door iemand uit de buurt voor hoer werd uitgemaakt, zoals we verderop zien. Was hier net als in ‘Den Claerenbergh’ sprake van prostitutie, binnen de kaders van een tapperij? Bekend is dat tapperijen werden aangegeven met een uithangbord of ander teken waar een vogel in op stond. Moeten we de Duivegaten zien als 17e eeuwse wenk dat er publieke vrouwen beschikbaar waren? Zekerheid hebben we daarover niet, maar in 17e eeuwse perspectief konden de prominent aanwezige duivengaten op de voorkant van de tapperij gemakkelijk tot dit misverstand leiden.
139. Hiernaar is onderzoek gedaan door drs. Marga Zwiggelaar. De uitkomst was dat deze versiering van de topgevel eind 17e eeuw niet meer voorkwam in nieuwe woningen. Als we het ‘Huis met de Duivegaten’ schatten op gebouwd rond 1660 was dit in de nadagen van het gebruik ervan. Deze versiering vinden we overigens ook in de oude rentmeesterswoning van de Compagnie van de 5000 Morgen, daar tegenover, gebouwd in 1633.
140. De oudste vermelding in de haardstedenregisters heeft de onjuiste conclusie opgeleverd dat het pand zou stammen uit 1691. In 1991 vierde het restaurant het 300 jarig bestaan van het pand. Dat jaar zette wethouder van cultuur Arend ten Oever negen plastic nep-tortels in de duivegaten. Het pand heeft nooit iets met tortels van doen gehad, behalve dan dat het een tijdje restaurant ‘De tortel’ heeft geheten, maar ook deze naam was al dubieus. Het getuigde niet van kennis van zaken. Ik was toentertijd getuige van het plaatsen van de plastic tortels. Het hele 300-jarige bestaan van dit pand blijkt achteraf onzin te zijn. Een eerste vermelding in een belastingregister zegt niets van de ouderdom.
141. Etstoel 14, deel/folio/datum 35/185/13-6-1702.
142. Etstoel 14, deel/folio/datum 35/335/12-12-1702.
143. De informatie over de monumentale status en de restauratie is afkomstig uit het dossier dat de gemeente Hogeveen daarover heeft bijgehouden. Het dossier valt nog niet onder het Oud Archief, maar is in te zien na navraag bij de ambtenaren die het recente archief beheren.
144. De mededelingen over de restauratie, inclusief het feit dat de gevel niet werd verplaatst, werden 16-8-2009 gedaan door dhr. A. ter Stege, zoon van de aannemer van die naam, en in 1973 samen met zijn vader betrokken bij de restauratie.
145. De informatie over de monumentale status en de restauratie is afkomstig uit het dossier dat de gemeente Hogeveen daarover heeft bijgehouden. Het dossier valt nog niet onder het Oud Archief, maar is in te zien na navraag bij de ambtenaren die het recente archief beheren.
146. Archief Huize Echten no. 891, blz. xiiij e.v.
147. “Stukken en documenten rakende de rechten en privilegien van den Huyse Echten”, o.a. aanwezig in het archief van de gemeente Hogeveen.
148. Archief familie Carsten no.3.
149. Hogeveensche Courant, 2 juli 1924.
150. Zie “Hogeveen, Van Echtens Morgenland”, blz. 41.
151. Zie Lammert Huizings boek “Zeven eeuwen Zuidwolde”, een uitgave van de Gemeente Zuidwolde uit 1975, blz. 41.